C.J.M. Wijnen
C.M. van Elk

BOEREN TUSSEN HOOP EN VREES

Uitvoering en effect van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen onder agrariërs

Onderzoekverslag no. 22

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT DEN HAAG BIBLIOTHEEK
SIGN: L 28-22
EX. NO: A
MLV: 8603032

December 1985

Landbouw-Economisch Instituut
Conradkade 175 - 2517 CL Den Haag
Postbus 29703 - 2502 LS Den Haag
Telefoon (070) - 614161

Prijs f 23,75

REFERAAT

BOEREN TUSSEN HOOP EN VREES; Uitvoering en effect van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen onder agrariërs
Wijnen, C.J.M. en Elk, C.M. van
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1985
102 p., tab.

Uitvoerige verslaglegging van de resultaten van een onderzoek onder 84 aanvragers van leenbijstand in het kader van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen. Het betreft hoofden van gezinsbedrijven uit veehouderij en tuinbouw die qua leeftijd en enkele andere kenmerken aansluiten bij het gemiddelde beeld van de aanvragers in deze sectoren.

De aanvragers zijn onderverdeeld in drie categorieën: de ontvangers van leenbijstand; zij wier aanvraag werd afgewezen wegens onvoldoende levensvatbaarheid van het bedrijf maar die toch hun bedrijf voortzetten; en zij die na de afwijzing met hun bedrijf waren gestopt.

Aandacht is onder andere besteed aan de oorzaken van financiële problemen, aan de gang van zaken bij de rapportage ten behoeve van de beslissingen over de aanvragen en aan de ontwikkeling van de financiële situatie op de bedrijven sinds de aanvraag.

Algemene Bijstandswet/Rijksgroepsregeling Zelfstandigen/Landbouw

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD DEEL I

		Blz.
WOORD VOORAF		7
SAMENVATTING		9
1.	INLEIDING	11
	1.1 De Rijksgroepsregeling Zelfstandigen	11
	1.2 Doel van het onderzoek	12
	- Vervolgonderzoek	12
	1.3 De uitvoering van het onderzoek	13
	- Oriënterende gesprekken	13
	- Categorieën van aanvragers	13
	- Vraaggesprekken	14
	1.4 Indeling van het rapport	15
2.	DE POSITIE VAN DE AANVRAGERS BINNEN DE NEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW	16
	2.1 Persoonlijke kenmerken van de aanvragers	16
	- Leeftijd	16
	- Opleiding en ervaring	16
	2.2 De verwerving van het bedrijf	17
	2.3 Arbeid en nevenactiviteiten	17
	2.4 De bedrijfsomstandigheden	17
	- Bedrijfstype	17
	- Bedrijfsomvang	18
	- Bedrijfsoppervlakte	18
	2.5 De bedrijfsontwikkeling voor de aanvraag	19
	2.6 De oorzaken van de problemen	19
3.	DE BEHANDELING VAN DE VRAAG OM FINANCIËLE HULP	21
	3.1 Het tot stand komen van de aanvraag	21
	3.2 De werkwijze en de voorstellen van de financieringsdeskundigen	21
	- De rapportage	21
	- De voorstellen	22
	3.3 De beslissing over de aanvraag	23
	- De termijn waarop beslist wordt	23
	- De mening over de uitvoering van de regeling door de gemeente	24
4.	DE ONTWIKKELING VAN DE LEVENSVATBAARHEID VAN BEDRIJVEN SINDS DE AANVRAAG	25
	4.1 De ontwikkeling van de levensvatbaarheid van de bedrijven van aanvragers wier aanvraag werd toegewezen	25

INHOUD DEEL I (vervolg)

		Blz.
	- Inkomensontwikkeling	25
	- Vermogensontwikkeling	26
	- Combinatie van inkomens- en vermogensontwikkeling	27
4.2	De ontwikkeling van de levensvatbaarheid van de bedrijven van aanvragers wier aanvraag werd afgewezen maar die het bedrijf hebben voortgezet	28
	- Inkomensontwikkeling	28
	- Vermogensontwikkeling	29
	- Combinatie van inkomens- en vermogensontwikkeling	30
4.3	De verschillen in ontwikkeling van de levensvatbaarheid	30
	- Succesvolle en niet-succesvolle aanvragers	33
5.	DE GEVOLGEN VAN DE AFWIJZING	34
5.1	De gevolgen voor de bedrijfsvoortzetting	34
5.2	De wijze van voortzetting van de bedrijven na de afwijzing	34
	- De regeling met crediteuren	35
5.3	De ervaringen met de beëindiging van bedrijven	35
	- De verkoop van het bedrijf	35
	- De schuldsanering	36
	- Na de bedrijfsbeëindiging	36
6.	SLOTBESCHOUWING	38
6.1	Beperkingen van het ingestelde onderzoek	38
6.2	De functie van de regeling	39
6.3	Knelpunten bij de uitvoering van de regeling	40
	- De wijze van begroten van het bedrijfsinkomen	40
	- De deskundigheid van de beoordelaars	40
	- De lange duur voordat wordt beslist	41
	- De onduidelijkheid over het begrip levensvatbaarheid	41
	- De naleving van de opgelegde voorwaarden bij het verlenen van leenbijstand	42
	- Ontbreken van begeleiding van de aanvragers	42
	- Het ontbreken van finale kwijting	43
	LITERATUUR	44

INHOUD DEEL II

		Blz.
1.	DE AANVRAGERS IN BEELD; ENKELE KENMERKEN VAN DE GEËNQUÊTEERDEN	45
	1.1 Leeftijd en gezinsomstandigheden	45
	1.2 Opleiding en ervaring	46
	1.3 Wijze van verwerving van het bedrijf	46
	1.4 Arbeid en nevenactiviteiten	47
	1.5 Voorlichting en adviezen	49
	1.6 Enkele kenmerken van de geënquêteerde aanvragers in verband met de bedrijfsvoering	50
2.	DE ONDERZOCHTE BEDRIJVEN	52
	2.1 Het bedrijfstype	52
	2.2 De bedrijfsoppervlakte	52
	2.3 Veranderingen op de bedrijven voor de aanvraag	54
	2.4 De ontwikkeling van de bedrijfsomvang	56
	2.5 Opbrengsten	57
3.	HET INDIENEN VAN DE AANVRAAG	59
	3.1 De oorzaken van de problemen	59
	3.2 De advisering	61
	3.3 Het indienen van de aanvraag	63
4.	DE RAPPORTERING DOOR DE FINANCIERINGSDESKUNDIGEN	65
	4.1 De werkwijze	65
	4.2 De financiële situatie op de bedrijven	66
	4.3 De inkomensramingen van de financieringsdeskundigen	67
	4.4 De voorstellen van de financieringsdeskundigen	70
5.	DE BESLISSING EN DE GEVOLGEN VOOR HET BEDRIJF EN HET GEZIN	73
	5.1 De termijn waarop beslist wordt	73
	5.2 Toewijzing en afwijzing	74
	- De voorwaarden	75
	5.3 De mening over de uitvoering door de gemeente	75
	5.4 Gevolgen van de afwijzing	77
	- Gevolgen voor de bedrijfsvoortzetting	77
	- Regeling met crediteuren	78
	- De ontwikkeling van het bedrijf	79
	- Gevolgen voor het gezin	80

INHOUD DEEL II (vervolg)

		Blz.
6.	DE BEËINDIGING VAN BEDRIJVEN	81
	6.1 De verkoop van het bedrijf	81
	6.2 De schuldsanering	82
	6.3 Na de bedrijfsbeëindiging	83
7.	DE INKOMENSONTWIKKELING	85
	7.1 Het huidige inkomensniveau	85
	7.2 De afwijking ten opzichte van het geschatte inkomen	89
	7.3 De ontwikkeling van het bedrijfsinkomen ten opzichte van de periode voor de aanvraag	90
8.	DE VERMOGENSONTWIKKELING	92
	8.1 De vermogenssituatie bij de enquête	92
	8.2 De verandering van het vermogen sinds de aanvraag	94
	8.3 De ontwikkeling van het eigen vermogen	95
9.	SUCCESVOLLE EN MINDER SUCCESVOLLE AANVRAGERS	99
	9.1 Kenmerken van de persoon en het bedrijf	99
	9.2 De financiële situatie voor en na de aanvraag	100
	9.3 De wijze van hulpverlening	101
Bijlage 1:	De steekproef en de non-response	102

WOORD VOORAF

In de agrarische sector met zijn talrijke gezinsbedrijven is het aantal zelfstandigen naar verhouding belangrijk groter dan in andere sectoren. Jaarlijks start een aantal jonge ondernemers er een eigen bedrijf. Het merendeel neemt evenwel het ouderlijk bedrijf over en tracht dit zodanig aan te passen dat het een bestaansbasis kan bieden voor het gezin. De verbindingen tussen het bedrijf en het gezin zijn hecht en betreffen zowel de arbeidsinbreng als de financiële middelen. Als gevolg van de sterke schaalvergroting en de modernisering is de kapitaalbehoefte van de agrarische bedrijven sterk toegenomen. Veel meer dan in het verleden wordt daarvoor een beroep gedaan op kredieten van de banken. Bij de toegenomen specialisatie zijn ook de risico's groter geworden, terwijl de tegenslagen veel minder dan voorheen kunnen worden opgevangen door de leefwijze van het gezin.

Ten behoeve van ondernemers die buiten hun schuld in financiële problemen komen, zijn daarom door de overheid mogelijkheden geschapen om een beroep te kunnen doen op hulpverlening bij de Gemeente.

Op verzoek van de Directie Bijstandszaken van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is door het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar de ervaringen met het gebruik van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen. De Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw vond bovendien inzicht gewenst in de wijze van bedrijfsvoortzetting van die zelfstandigen waarvan het bedrijf bij de beoordeling van hun aanvraag niet levensvatbaar werd geacht.

Voor de begeleiding van het onderzoek heeft het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een commissie ingesteld. Hierin hadden zitting:

drs. P. van der Reijden (voorzitter), (namens het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid);
ing. J. Fokkens, (namens het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid);
J. Vroon, (namens het Ministerie van Landbouw en Visserij);
mevr.mr. C. Maaskant, (namens het Landbouwschap).

Bij de opzet van het onderzoek heeft ir. J.C. van de Blankevoort een belangrijk aandeel gehad. Hij was in de aanvangsfase voorzitter van de begeleidingscommissie. De begeleidingscommissie adviseerde bij de opzet, uitwerking en rapportage van het onderzoek. De verantwoordelijkheid van de inhoud berust bij het Landbouw-Economisch Instituut.

Dit onderzoekverslag biedt naast de tekst van publikatie 2.177 (deel I) tevens een uitvoerige weergave (deel II) van de

resultaten van het onderzoek.

Van deze gelegenheid maak ik tevens gebruik om allen te bedanken die aan het onderzoek hebben meegewerkt. Een speciaal woord van dank wil ik richten tot de geënquêteerde boeren en tuinders. Zij ontvingen de medewerkers van het Instituut gastvrij en gaven openhartig informatie over hun bedrijf en financiële situatie.

De Directeur,

Den Haag, december 1985

J. de Veer

SAMENVATTING

Op verzoek van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is in 1984 verslag gedaan van een onderzoek naar de verschillende categorieën boeren en tuinders die in de periode 1977-1981 een beroep hadden gedaan op de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen.

Het vervolgonderzoek bij de aanvragers heeft een aantal globale waarnemingen uit het vooronderzoek bevestigd en nader verklaard. Tevens werd bij het onderzoek informatie verkregen over een aantal vragen rond de verlening van leenbijstand.

De groep van de aanvragers

De categorie boeren en tuinders, die een aanvraag bij de Gemeente indient om leenbijstand via de RZ te krijgen, wijkt op een aantal punten af van de doorsnee boer en tuinder. Zo zijn de aanvragers veelal op jeugdiger leeftijd dan hun collega's met een eigen bedrijf begonnen, terwijl zij in relatief meer gevallen het bedrijf zelf hebben gesticht of hebben gekocht buiten de kring van ouders of schoonouders. Verder zijn de bedrijven kort voor de aanvraag sterk gegroeid en zijn er investeringen gedaan die qua omvang overeenkomen met de bedrijven die in het kader van de rentesubsidieregeling een ontwikkelingsplan hebben uitgevoerd. Het bedrijfsinkomen voor de aanvraag week sterk af van het inkomen dat overeenkomstige bedrijven behaalden. Voorts lag het aandeel van het eigen vermogen in het totaalbezit veel lager dan bij de andere boeren en tuinders. Dit kwam onder andere doordat de RZ-aanvragers een bijna twee keer zo grote schuld hadden.

Het verlenen van leenbijstand

De financiële problemen vloeien onder andere voort uit de lage opbrengsten in de periode voor de aanvraag, uit de hoge bedrijfskosten als gevolg van de rentestand bij een uiterst zwakke financiële positie en uit tegenvallende opbrengstprijzen. Ondanks de korte termijn waarop de financieringsdeskundigen van de Provinciale Directies LAVO hun rapporten gereed hadden, duurde het veelal 3 tot 6 maanden voordat de aanvragers de beslissing van het gemeentebestuur vernamen. Deze beslissing week voor één op de zeven bedrijven af van de oplossingsrichting die de financieringsdeskundigen hadden aangegeven in hun rapporten ten behoeve van advisering door de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen. Uiteindelijk kreeg een kleiner aantal leenbijstand. Het bedrag liep uiteen van 20.000 tot 135.000 gulden.

Zeer uiteenlopende bedrijfsontwikkeling

In de periode sinds over de aanvraag werd beslist (inmiddels meestal meer dan 4 jaar), heeft zich wat de voortgezette bedrijven betreft binnen de onderzochte groepen van toegewezen en afgewezen aanvragers een zeer uiteenlopende ontwikkeling voorgedaan. Een vijfde deel van zowel de afgewezen aanvragers als van de toegewezen aanvragers heeft een beter inkomen en vermogen gekregen dan ten tijde van de aanvraag. Een aanzienlijk deel van beide groepen is evenwel in een uitzichtloze situatie gekomen.

De ontwikkeling van de financiële positie van de afgewezen aanvragers werd mede bepaald door het uitstel van betaling dat de crediteuren hen verleenden; van slechts enkelen werd een deel van de schuld kwijtgescholden. Deels moesten zij het bedrijf afslanken.

De afgewezen aanvragers met een voortgezet bedrijf hebben overigens ook nog nieuwe investeringen gedaan. Wel ging het gemiddeld om kleinere bedragen dan bij toegewezen aanvragers. Ook deze afgewezen aanvragers hadden daartoe bankcredieten ontvangen.

Perspectiefloze situatie bij beëindigers

Het beëindigingsproces van bedrijven die werden afgewezen begon veelal direct na het afwijzingsbericht. Op deze bedrijven was evenwel ten tijde van de aanvraag reeds een ongunstiger financiële positie dan op de bedrijven die werden voortgezet.

De opbrengsten van de verkoop van grond, gebouwen en andere goederen waren bij slechts een derde van de beëindigde bedrijven toereikend om de leningen en schulden af te lossen. Van het gemiddelde schuldbedrag bij de beëindiging van 487.000 gulden resteerde nog 27% nadat 12% was kwijtgescholden.

Het ontbreken van finale kwijting heeft een groot aantal van de gestopte aanvragers in een perspectiefloze situatie gelaten. Van hun huidige uitkering of loon kunnen zij hun schuld niet afbetalen, terwijl elk streven naar een betere beloningssituatie door de uitzichtloze schuldenpositie wordt ontmoedigd.

1. INLEIDING

1.1 De Rijksgroepsregeling Zelfstandigen

In 1965 werd de regeling Sociaal-economische Voorziening voor Zelfstandigen ondergebracht in de Algemene Bijstandswet onder de naam Rijksgroepsregeling Zelfstandigen. Op grond van deze regeling kunnen Burgemeester en Wethouders bijstand verlenen aan zelfstandigen. Financiële bijstand kan worden verleend ter voorziening in bedrijfskapitaal indien verwacht kan worden dat het bedrijf of beroep van de zelfstandige daardoor blijvend voldoende middelen van bestaan zal opleveren. Ook kan de bijstand worden verleend in de vorm van periodieke uitkeringen indien er sprake is van een tijdelijke daling van het inkomen, waardoor de noodzakelijke kosten van het bestaan niet kunnen worden opgebracht. Combinaties van beide genoemde vormen van bijstand zijn mogelijk.

Het bedrijfskapitaal wordt bij voorkeur verstrekt als een rentedragende geldlening. Mogelijk is eventueel een bedrag om niet.

Om voor de bijstand in aanmerking te komen moeten zowel de aanvrager als zijn bedrijf aan een aantal voorwaarden voldoen. Onder zelfstandige wordt volgens de regeling verstaan degene die voor de voorziening in het bestaan geheel of voor een aanmerkelijk deel is aangewezen op arbeid in eigen bedrijf of beroep en die reeds gedurende een redelijke termijn daarin werkzaam is geweest. Bijstand wordt niet verleend aan degene die:

- als gevolg van zijn gezondheidstoestand blijvend ongeschikt is om zijn bedrijf of beroep uit te oefenen;
- de hoedanigheid mist, benodigd voor het uitoefenen van zijn bedrijf of beroep;
- naar verwachting, ook in geval van bijstandsverlening, zijn hoedanigheid van zelfstandige niet zou behouden. Het bedrijf moet dus levensvatbaar zijn;
- niet in het bezit is van de voor zijn bedrijf of beroep wettelijk vereiste vergunningen;
- door instituten voor credietverlening voldoende kan worden geholpen;
- de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt;
- rechtens van zijn vrijheid is beroofd.

Voor een beslissing over de aanvraag wordt genomen laat het gemeentebestuur een onderzoek instellen. Dit gebeurt voor de agrariërs door de financieringsdeskundigen van de Provinciale Directies Landbouw en Voedselvoorziening (LAVO) van het Ministerie van Landbouw en Visserij.

De aanvraag en het rapport worden vervolgens besproken in de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen (PCZ), waarin naast een lid van het gemeentebestuur vertegenwoordigers van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Economische Zaken en eventueel Landbouw en Visserij en Verkeer en Waterstaat zitting hebben. In onderling overleg kunnen ook organisaties worden uitgenodigd een lid aan te wijzen.

Na het advies van de PCZ beslist het college van Burgemeester en Wethouders over de aanvraag. Bij verstrekking van een groter bedrag aan bedrijfskapitaal (nu minstens 75.000 gulden en tot 1981 meer dan 25.000 gulden) is instemming vereist van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

1.2 Doel van het onderzoek

Uit een oriënterend onderzoek (Wijnen, 1984) bleek dat in de periode 1977-1981 jaarlijks circa 1.500 agrariërs een beroep deden op de regeling. Van de behandelde aanvragen wordt circa 45% toegewezen. Afwijzing vond voornamelijk plaats op grond van onvoldoende levensvatbaarheid van het bedrijf (39% van alle aanvragen).

In tegenstelling tot de verwachting bij de beoordeling van de aanvragen is uit het oriënterend onderzoek gebleken dat een zeer groot aantal niet-levensvatbaar geachte bedrijven toch werden voortgezet.

Vervolgonderzoek

Naar aanleiding van de uitkomsten van het oriënterend onderzoek is op verzoek van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een vervolgonderzoek ingesteld. Dit diende antwoord te geven op de volgende vragen:

- Waardoor zijn de financiële problemen op de bedrijven van de aanvragers ontstaan?
- Welke voorstellen hebben de adviseurs en rapporteurs van de credietinstellingen, voorlichtingsdiensten en garantieverleners gedaan om de problemen op te lossen?
- In welke mate heeft het al dan niet verstrekken van financiële steun door de gemeente de levensvatbaarheid van het bedrijf beïnvloed?
- Op welke wijze hebben de afgewezen aanvragers uiteindelijk getracht hun problemen op te lossen?
- Hoe hebben de bedrijven zich na de beslissing over de aanvraag ontwikkeld?
- Wat zijn de ervaringen van de aanvragers die hun bedrijf hebben beëindigd?

1.3 De uitvoering van het onderzoek

Oriënterende gesprekken

Door gesprekken met de aanvragers en het gebruik van gegevens uit hun boekhoudingen is getracht een antwoord te krijgen op de genoemde vragen. Verder zijn op de kantoren van de Provinciale Directies LAVO de rapporten van de financieringsdeskundigen ingezien, waarvoor aan de geënquêteerden toestemming was gevraagd.

Als voorbereiding op de uitwerking van de onderzoeksvragen en ter verkrijging van informatie over de uitvoering van de regeling in de praktijk, zijn gesprekken gevoerd met deskundigen op het gebied van de bedrijfsfinanciering. Behalve met 6 financieringsdeskundigen is gesproken met een provinciaal consulent van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, met 5 sociaal-economische voorlichters en met 3 medewerkers credietverlening van de RABO-organisatie.

In verband met het opstellen van de vragenlijst zijn ook enkele gesprekken gevoerd met aanvragers die al eens een beroep op de regeling hadden gedaan.

Categorieën van aanvragers

Uit het vooronderzoek en uit bovengenoemde gesprekken bleek dat de aanvragers sterk verschilden zowel voor wat betreft hun bedrijf als voor wat betreft de omstandigheden bij de aanvraag. Gezien deze verscheidenheid moest het onderzoek, gelet op de beschikbare tijd en capaciteit, beperkt blijven tot het verkrijgen van indicaties met betrekking tot eerder genoemde vraagpunten. Een sterk kwantificerend en toetsend onderzoek zou een omvangrijker steekproef vereisen. Gestreefd is naar een zodanige begrenzing van de onderzoekspopulatie dat inzicht kon worden gegeven in de gang van zaken op de als "modaal" te beschouwen gezinsbedrijven. Het onderzoek is daarom gericht op de aanvragers uit de periode 1977-1981 die:

- werden toegewezen en hun bedrijf hadden voortgezet;
- werden afgewezen wegens onvoldoende levensvatbaarheid van het bedrijf en eveneens hun bedrijf voortzetten;
- werden afgewezen wegens onvoldoende levensvatbaarheid maar hun bedrijf na afwijzing hadden beëindigd.

Het aantal toegewezen aanvragers dat nadien toch het bedrijf beëindigde was erg gering zodat deze groep buiten beschouwing is gebleven.

In totaal zijn 90 aanvragers bezocht. Van 84 van hen zijn gegevens verwerkt. Onder hen waren er 31 met een toegewezen aanvraag; 31 met een afgewezen aanvraag maar voortgezet bedrijf en 22 met een eveneens afgewezen aanvraag en beëindigd bedrijf.

De selectie naar categorie is uitgevoerd met behulp van gegevens uit het vooronderzoek, waarin circa 2.000 aanvragers waren

opgenomen. Om de homogeniteit van de onderzoekscategorieën te vergroten moesten de aanvragers om in de steekproef te worden opgenomen op het moment van de aanvraag aan de volgende voorwaarden voldoen:

- zij moesten jonger zijn dan 50 jaar;
- hun bedrijf diende minstens 60% van de produktie-omvang te ontlenen aan de melkveehouderij, de intensieve veehouderij of de tuinbouw;
- de bedrijfsomvang diende te liggen tussen 90 en 250 sbe;
- het bedrijf mocht in de periode voor de aanvraag niet zijn verkleind.

Met de begrenzing van de leeftijd en de bedrijfsomvang werd tevens voorkomen dat bedrijven waarvan de voortzetting op grond van één van die factoren onzeker was in het onderzoek zouden worden opgenomen. Op basis van het vooronderzoek kon worden vastgesteld dat met behulp van de beperkingen aangesloten werd bij de groepen van veel voorkomende aanvragers.

Aan genoemde criteria werd voldaan door 526 aanvragers, waarvan 286 toegewezen en 240 afgewezen aanvragers. Met de opdrachtgever was overeengekomen te streven naar een totaal van minimaal 80 verwerkbare enquêtes (30 toegewezen, 30 afgewezen en 20 afgewezen aanvragers met een gestopt bedrijf). Om dit aantal zeker te stellen is een dubbel aantal, dus 160 aanvragers, in de steekproef betrokken.

Aan deze aanvragers heeft het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid medewerking voor het onderzoek gevraagd. Van hen reageerden er 21 afwijzend, waaronder 15 reacties van aanvragers die na de afwijzing het bedrijf hadden beëindigd. Van de 139 overige beschikbare adressen zijn er 102 benaderd, de overigen bleven in reserve.

Onder de 84 aanvragers waarvan de gegevens verwerkbaar bleken waren er 44 waarvan de bij dit onderzoek ter sprake gebrachte aanvraag de enige RZ-aanvraag bleek te zijn geweest. De overige 40 aanvragers bleken voor of na de bij dit onderzoek beschouwde aanvraag al dan niet met succes een andere aanvraag om bijstand te hebben ingediend. Onder de 31 toegewezen aanvragers waren er 8 met een eerder of later toegewezen aanvraag en 5 met een aanvraag die ooit afgewezen was. Van de 53 aanvragers met een afwijzing waren er 15 waarvan ooit een aanvraag was toegewezen; 9 aanvragers waren voor of na de aanvraag in kwestie met een afwijzing geconfronteerd. 3 Afgewezen aanvragers hadden op het moment van enquête opnieuw een aanvraag lopen.

Vraaggesprekken

In de gehanteerde vragenlijst zijn onder meer vragen opgenomen over de persoonlijke omstandigheden van de aanvragers en over de wijze waarop zij hun bedrijf voeren. Verder wordt aandacht be-

steed aan hun ervaringen met de aanvraagprocedure. Een centrale plaats in de vragenlijst wordt ingenomen door de inkomens- en vermogensontwikkeling van de aanvrager. Tenslotte is geïnformeerd naar de perspectieven voor het bedrijf.

Bij de aanvragers die hun bedrijf hadden beëindigd werd gevraagd naar hun ervaringen sinds de afwijzing van de aanvraag. Informatie werd onder andere ingewonnen over de financiële afwikkeling van de bedrijfsbeëindiging.

De bereidheid van de aanvragers om aan het onderzoek mee te werken was groot. Op een enkele uitzondering na werd positief gereageerd op de aankondiging van een voorgenomen bezoek en werden tijdens dat bezoek de gevraagde recente boekhoudgegevens welwillend ter beschikking gesteld.

De gesprekken met de aanvragers zijn gevoerd door 2 medewerkers van de afdeling Structuuronderzoek in de maanden januari, februari en maart 1985. Door dezelfde medewerkers zijn nadien de dossiers bij de Provinciale Directies LAVO bestudeerd en is het onderzoeksrapport opgesteld.

1.4 Indeling van het rapport

In de volgende hoofdstukken worden de onderzoeksresultaten in het kort beschreven, waarbij wordt ingegaan op de in de onderzoeksopdracht gestelde vragen.

In een slotbeschouwing wordt nader ingegaan op de mogelijke betekenis van de uitkomsten van het onderzoek voor het beleid aan de hand van enkele opmerkingen over de functie van de regeling en op knelpunten die bij de regeling zijn aangetroffen.

2. DE POSITIE VAN DE AANVRAGERS BINNEN DE NEDERLANDSE LAND- EN TUINBOUW

Voor een beoordeling van de uitkomsten van het onderzoek is het gewenst nader inzicht te verkrijgen in de kenmerken van de aanvragers en hun bedrijven. Daarbij dient onder meer in herinnering te worden gebracht dat het onderzoek beperkt is tot een aantal qua omvang veel voorkomende gezinsbedrijven.

Uitgaande van de resultaten van het vooronderzoek zijn voorts alleen de bedrijfstypen opgenomen waaruit veel RZ-aanvragen waren voortgekomen: de melkveehouderij, de intensieve veehouderij en de tuinbouw.

2.1 Persoonlijke kenmerken van de aanvragers

Leeftijd

Het vervolgonderzoek had betrekking op bedrijfshoofden die bij het indienen van de aanvraag jonger waren dan 50 jaar. Het jeugdige karakter van de onderzoeksgroep komt sterk naar voren bij de aanvragers die hun bedrijf inmiddels hadden beëindigd; driekwart van hen was zelfstandig bedrijfshoofd geworden voor het bereiken van de leeftijd van 25 jaar. Meestal worden de Nederlandse boeren en tuinders pas op een iets oudere leeftijd bedrijfshoofd.

De gezinsomstandigheden van de aanvragers kwamen in diverse opzichten overeen met die van de overige boeren en tuinders van dezelfde leeftijd (zie Deel II § 1.1).

Opleiding en ervaring

In vergelijking met de overige boeren en tuinders van gelijke leeftijd hadden de onderzochte agrariërs een laag agrarisch opleidingsniveau. De helft had na de lagere school geen agrarisch dagonderwijs gevolgd, terwijl dit landelijk bij slechts 17% van de boeren en tuinders het geval is.

Vóór het aanvaarden van een eigen bedrijf had een groot aantal van de aanvragers in loondienst buiten de landbouw gewerkt. De bedrijfservaring had tweederde opgedaan op het ouderlijk bedrijf. Een deel had die ervaring door hun werk op andere agrarische bedrijven. Een op de zes afgewezen aanvragers had echter geen enkele agrarische bedrijfservaring voor het zelfstandig worden. Bij de afgewezen aanvragers met een beëindigd bedrijf had zelfs een kwart geen bedrijfservaring opgedaan (zie Deel II § 1.2).

2.2 De verwerving van het bedrijf

Het bijzondere karakter van de geënquêteerde aanvragers bleek ook uit het grote aantal - ruim de helft - dat een bedrijf had gekocht buiten de kring van ouders of schoonouders of zelf een bedrijf had gesticht. Landelijk verwerft slechts 30% op deze wijze het bedrijf. Veelal was men op vrij jonge leeftijd zelfstandig geworden. Opmerkelijk was voorts dat een groot aantal geenquêteerden, met name degenen waarvan de aanvraag werd afgewezen, niet afkomstig was uit de gevestigde boeren- en tuindersgelederen. Dit komt ook tot uiting in het veel groter dan gebruikelijke aantal dat geen lid was van een standsorganisatie. Zij missen daardoor informatie via de landbouwbladen en zullen minder gemakkelijk een beroep doen op de Sociaal-Economische Voorlichtingsdienst. Men maakte overigens wel gebruik van informatiekanalen als Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst en boekhoudbureaus (zie Deel II § 1.3).

2.3 Arbeid en nevenactiviteiten

De aanvragers werkten, gezien het aantal uren, vrijwel allen een volle werkweek op hun bedrijf. Een vijfde had daarnaast nevenactiviteiten die deels in het verlengde van het bedrijf buiten het bedrijf werden uitgevoerd. Ten tijde van de aanvraag kwam dezelfde verhouding voor. Er zijn meer afgewezen dan toegewezen aanvragers buiten het bedrijf werkzaam.

Van de echtgenotes werkte bijna driekwart mee op het bedrijf; een gebruikelijk aandeel. Enkele vrouwen hadden een werkkring buiten het bedrijf. Dit waren voornamelijk vrouwen van toegewezen aanvragers.

Het meewerken van een zoon kwam op 18% van de onderzochte bedrijven voor. De betreffende zoon werd veelal gezien als mogelijke bedrijfsopvolger.

De uitrusting van het bedrijf vond het merendeel van de aanvragers voldoende. Slechts een gering aantal vond de gebouwensituatie ondoelmatig of was van mening dat het bedrijf onvoldoende was gemechaniseerd (zie Deel II § 1.4).

2.4 De bedrijfsomstandigheden

Bedrijfstype

De keuze van de bedrijven in het vervolgonderzoek was beperkt tot bedrijven die in het jaar van de aanvraag tenminste 60% van de produktie-omvang (gemeten in standaardbedrijfseenheden) ontleenden aan de melkveehouderij, de intensieve veehouderij of de tuinbouw. Uit het vooronderzoek was gebleken dat in deze sectoren veel aanvragen voorkwamen en dat er vanuit de akkerbouw

weinig RZ-aanvragen werden ingediend. Dit verschil hangt vermoedelijk samen met zowel de rentabiliteitsontwikkelingen die in de eerstgenoemde sectoren optraden als met de verhoudingen tussen investeringen en omzet.

In de akkerbouw is bijvoorbeeld veel vermogen vastgelegd in de grond en is er een relatief geringe omzet. Het eigen vermogen van bedrijfshoofden is er veelal eveneens groter. Bovendien zijn in eerstgenoemde sectoren recentelijk sterke schaalvergroting, specialisatie en modernisering opgetreden. De risico's zijn in deze sectoren veelal belangrijker groter dan in de akkerbouw. Daarbij komt dat in de tuinbouw en in de intensieve veehouderij tot voor kort relatief veel nieuwe bedrijven werden gesticht. De drempels voor toetreding lagen in deze sectoren veelal lager dan in de andere sectoren.

Uit het vooronderzoek is gebleken dat van de bedrijfshoofden met melkvee- en tuinbouwbedrijven een groter deel van de aanvragen werd toegewezen dan van de groep met een intensief veehouderijbedrijf. Daardoor zijn er in het vervolgonderzoek meer intensieve veehouderijbedrijven bij de afgewezen aanvragers (zie Deel II § 2.1).

Bedrijfsomvang

De produktie-omvang van de onderzochte bedrijven lag in het jaar van de aanvraag tussen 90 en 250 sbe. De gemiddelde omvang kwam overeen met die van het Nederlandse hoofdberoepsbedrijf. De bedrijven van afgewezen aanvragers waren gemiddeld iets kleiner, evenwel zonder dat de bestaansbasis van veel bedrijven te klein zou zijn voor het inkomen van een gezin (zie Deel II § 2.4).

Bedrijfsoppervlakte

Op de onderzochte bedrijven kwam de in gebruik zijnde oppervlakte overeen met de gebruikelijke op dit soort bedrijven. De melkveebedrijven, vooral van afgewezen aanvragers, hadden in doorsnee naar verhouding wel een te geringe oppervlakte gezien de omvang van de veestapel. Een kwart van de intensieve veehouderijbedrijven die inmiddels beëindigd was had niet de beschikking over cultuurgrond. Dit ligt iets boven het landelijk niveau.

Bij de onderzochte bedrijven kwamen zowel bedrijven voor met overwegend eigen grond als met overwegend gepachte grond.

Het ontbreken van cultuurgrond in eigendom kan voor de betreffende bedrijven er toe hebben geleid dat er onvoldoende onderpand was voor de credietverwerving (zie Deel II § 2.2).

2.5 De bedrijfsontwikkeling voor de aanvraag

In de 5 jaar voor de aanvraag was de produktie-omvang van de onderzochte bedrijven 7% per jaar gegroeid. Dit was ongeveer evenveel als op de bedrijven die met behulp van rentesubsidie een ontwikkelingsplan uitvoerden en belangrijk meer dan de landelijke produktietoename op voortgezette bedrijven die in de periode 1975-1980 gemiddeld 2,7% per jaar bedroeg.

Tussen de bedrijven onderling kwamen belangrijke verschillen voor in groeitempo. Sommige kleinere bedrijven hadden hun produktie in korte tijd sterk uitgebreid, andere bedrijven hadden een gematigd groeitempo.

De groei van de produktie was met aanzienlijke investeringen gepaard gegaan. In de vijf jaar voor de aanvraag werd per bedrijf gemiddeld 327.000 gulden geïnvesteerd. Dit bedrag komt overeen met dat van de investeringen op bedrijven die een ontwikkelingsplan uitvoerden. De aanvragers kochten onder andere grond, bouwden nieuwe en vergrootten bestaande gebouwen, breidden de veestapel uit, verbeterden hun inventaris en op veel bedrijven werd ook de woning aangepast. Slechts enkele bedrijven hadden geen investeringen gedaan. Vrijwel het gehele investeringsbedrag was door de banken verstrekt. De helft van de aanvragers had bij de investeringen een beroep gedaan op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. Een derde van deze aanvragen was afgewezen (zie Deel II § 2.3 en 2.4).

2.6 De oorzaken van de problemen

Uit de rapporten van de financieringsdeskundigen en uit de vraaggesprekken kwamen de lage fysieke opbrengsten in de periode voor de aanvraag als hoofdoorzaak van de financiële problemen naar voren. De betrokken aanvragers hadden onder andere te kampen gehad met ziekten onder het vee en de gewassen. Verder waren de weersomstandigheden ongunstig geweest en had men te maken gehad met aanloopverliezen bij nieuwbouw of bedrijfswisseling. Deels was men er vanwege kapitaalgebrek niet in geslaagd de aanwezige capaciteit van het bedrijf te benutten.

Als tweede oorzaak werden de hoge bedrijfskosten genoemd. In de periode voor de aanvraag waren aanzienlijke investeringen gedaan met behulp van bankcredieten. In die periode met hoge prijzen van onroerend goed lag ook de rentestand op een hoog niveau. Bij de omvangrijke schuldenlast van de aanvragers vormden de renteverplichtingen een belangrijke kostenpost.

Tegenvallende opbrengstprijzen vormden eveneens een belangrijke oorzaak van de financiële problemen, vooral bij de intensieve veehouderij- en tuinbouwbedrijven. Daarnaast bleek ook dat arbeidsongeschiktheid van enkele aanvragers tot problemen bij de bedrijfsvoering had geleid.

De teleurstellende kg-opbrengsten kwamen vooral voor bij de toegewezen aanvragers, terwijl de beide categorieën afgewezen aanvragers vooral door het hogere kostenniveau en lage opbrengstprijzen in moeilijkheden waren gekomen. Vooral in de intensieve veehouderij kampte men met hoge rente- en veevoerkosten.

Over het geheel genomen kwamen de problemen volgens de betrokkenen en de financieringsdeskundigen voort uit deels niet of moeilijk door de ondernemer te beïnvloeden omstandigheden. Voor zover de lagere produktie een gevolg was van ziekten onder het vee of gewassen is het de vraag of deze oorzaken niet bij een andere bedrijfsvoering vermeden hadden kunnen worden. In dat geval zou ook de mate van vakmanschap in beginsel van invloed kunnen zijn geweest op het ontstaan van de problemen (zie Deel II § 3.1).

3. DE BEHANDELING VAN DE VRAAG OM FINANCIËLE HULP

3.1 Het tot stand komen van de aanvraag

Het nijpende karakter van hun financiële problemen drong bij vele aanvragers pas door, toen zij hun leveranciers niet meer konden betalen en/of niet meer konden voldoen aan hun rente- en aflossingsverplichtingen. Op dat moment zag circa een derde van de aanvragers geen oplossing. Anderen dachten aan vergroting van de credieten of aan uitstel van betaling, terwijl 10% dacht een beroep te doen op gemeentelijke hulp.

Van de daarna ontvangen adviezen van de zijde van de banken, sociaal-economische voorlichting, boekhouders, landbouwvoorlichtingsdienst en dergelijke richtte 90% zich op een RZ-aanvraag bij de gemeente. Aan enkele aanvragers was toen reeds beëindiging van het bedrijf voorgesteld.

Bijna de helft van de onderzochte aanvragen om leenbijstand bij de gemeente werd ingediend met de hulp van de sociaal-economisch voorlichter. Overige hulpverleners waren boekhouders en bankemploye's. Een vijfde van de aanvragers had de aanvraag zonder hulp van derden ingediend. Uit de overheersende rol van de voorlichters, boekhouders en andere niet-belanghebbenden blijkt dat de credietverstrekkers veelal niet rechtstreeks betrokken waren bij het tot stand komen van de aanvraag bij de gemeente (zie Deel II § 3.2 en 3.3).

3.2 De werkwijze en de voorstellen van de financieringsdeskundigen

De rapportage

Na de ontvangst van de aanvraag had de gemeente als regel binnen één of twee weken aan de Provinciale Directie Landbouw en Voedselvoorziening om een rapport gevraagd, waarin de financiële en technische hoedanigheden van het bedrijf van de aanvrager waren beschreven. In verband daarmee brachten de financieringsdeskundigen van genoemde directies een bezoek aan het bedrijf. Een deel van de aanvragers werd tevens door een ambtenaar van de gemeente bezocht.

Uit de rapporten van de financieringsdeskundigen blijkt dat veel van de onderzochte aanvragers een uiterst ongunstige financiële positie hadden. Het inkomen over de drie aan de aanvraag voorafgaande jaren was zeer laag of wel negatief en het eigen vermogen was na herwaardering van het onroerend goed soms nog negatief. Vooral op de bedrijven die na de afwijzing van de aanvraag werden beëindigd, kwam veelal een ongunstige financiële

situatie voor. Daarnaast was er echter ook een aantal bedrijven waarvoor het volgens de rapporteurs de vraag was of de mogelijkheden om financieringsmiddelen aan te trekken al uitgeput waren (zie Deel II § 4.1 en 4.2).

De voorstellen

Ten behoeve van de advisering door de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen hadden de financieringsdeskundigen voor het merendeel van de bedrijven een inkomensbegroting opgesteld. Op de helft van de onderzochte bedrijven achtten zij een inkomensverbetering mogelijk, vooral voor de toegewezen aanvragers werd soms een grote inkomensverbetering verwacht. Voor de afgewezen aanvragen week het begrote inkomen veelal weinig af van het in eerdere jaren gerealiseerde en bleef het veelal beneden het inkomen dat op dergelijke bedrijven zou moeten kunnen worden behaald.

Op basis van de bedrijfsresultaten van 1981-1983 kan worden geconstateerd dat dooreengenomen de inkomensverwachtingen van de financieringsdeskundigen voor de toegewezen aanvragers te hoog en voor de afgewezen aanvragers te laag waren.

In de onderzochte rapporten hadden de financieringsdeskundigen op uiteenlopende wijzen aangegeven welke oplossingen er op de betreffende bedrijven voorhanden waren. Soms gaven zij in hun conclusies duidelijk aan welke oplossing bereikbaar was. In andere gevallen mondde de rapportage uit in een discussievoorstel.

Uitgaande van de door de financieringsdeskundigen in hun rapporten opgenomen aanwijzingen zou aan het merendeel van de onderzochte aanvragers financiële hulp dienen te worden verstrekt. Soms waren hieraan voorwaarden verbonden ten aanzien van de bedrijfsvoering en -financiering. Zij motiveerden hun positieve conclusie onder meer door te wijzen op de levensvatbaarheid van het bedrijf of op andere kwaliteiten van het bedrijf of van de aanvrager.

Het voorstel om leenbijstand te verlenen ging in een aantal gevallen gepaard met andere voorstellen. Dit betrof onder andere het verlenen van hulp in de vorm van levensonderhoud of door een bedrag om niet te verstrekken. Verder werd voorgesteld om via uitstel of kwijtschelding van schuld of door verkoop van onroerend goed tot een verbetering van de financiële situatie te komen.

Voor een deel van de aanvragers werd tot afwijzing van het verzoek om leenbijstand geconcludeerd. Onder meer omdat het bedrijf niet levensvatbaar was of omdat de aanvrager ook met leenbijstand niet zelfstandig zou kunnen blijven. In een klein deel van de onderzochte rapporten ontbraken conclusies waaruit aanwijzingen voor toewijzing of afwijzing zouden kunnen worden afgeleid (zie Deel II § 4.3 en 4.4).

3.3 De beslissing over de aanvraag

Na het inwinnen van het advies van de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen neemt het gemeentebestuur een beslissing over het verlenen van financiële hulp.

De beslissing van het gemeentebestuur week in een zevende van de gevallen af van de richting die de financieringsdeskundigen hadden aangegeven. Er werd minder vaak leenbijstand verstrekt dan door de financieringsdeskundigen was voorgesteld, zoals blijkt uit het volgende overzicht.

Conclusie deskundige:	Beslissing gemeentebestuur	
	toewijzen	afwijzen
toewijzen	28	9
afwijzen	1	34
bespreken	2	10

De toewijzingen betroffen leningen van circa 20.000 gulden tot meer dan 100.000 gulden per aanvrager. Het meest werd het voordelige rentetarief van 5% toegepast. Aan circa een kwart van de leningen was een rente verbonden van 8%. Dit was nog belangrijk minder dan de toenmalige rente. In 1980 leende de overheid zelf tegen meer dan 10% rente.

Slechts enkele aanvragers ontvingen gedurende een korte periode een bijdrage in de kosten van levensonderhoud.

Naast de rente- en aflossingsverplichtingen waren aan de gemeentelijke hulp in veel gevallen ook bijzondere voorwaarden verbonden. De meeste aanvragers moesten jaarlijks hun boekhouding overleggen, anderen mochten geen investeringen doen zonder gemeentelijke toestemming. Circa een derde moest het beschikbaar gestelde bedrag gebruiken voor aflossingen of voor noodzakelijke investeringen. Daarnaast was soms bepaald dat kapitaalverstrekkers en leveranciers uitstel van betaling dienden te verlenen. Slechts een klein aantal aanvragers vond dat de gemeente hun vrijheid had beperkt. Tegen de afwijzende beslissing van het gemeentebestuur hadden 14 aanvragers bezwaar gemaakt. Aan 3 van deze aanvragers werd alsnog leenbijstand toegekend (zie Deel II § 4.4).

De termijn waarop beslist wordt

Ondanks de als regel snelle werkwijze van de financieringsdeskundigen heeft het veelal lang geduurd voordat de aanvragers op de hoogte werden gesteld van de beslissing van het gemeente-

bestuur. Bijna de helft had binnen 4 maanden bericht ontvangen, bij een kwart van de aanvragers duurde het evenwel een half jaar of langer. Voor de bedrijven en de gezinnen in een krappe financiële situatie vormden de behandelingsduur een lange periode van onzekerheid. Ook sociaal-economische voorlichters vonden het lange uitblijven van de beslissing een belangrijk knelpunt. Van de kant van de bank is de tijdsduur bezwaarlijk als er een faillissement moet gaan volgen (zie Deel II § 5.1).

De mening over de uitvoering door de gemeente

De uitvoering van de regeling door de gemeente zou volgens geraadpleegde deskundigen tot grote verschillen in wijze van behandeling kunnen leiden. In gemeenten met weinig land- en tuinbouwbedrijven zou men onder andere minder vertrouwd zijn met de toepassing van de regeling en onvoldoende begrip hebben voor onder meer de noodzaak tot acute hulpverlening.

Volgens de geraadpleegde financieringsdeskundigen is het opleggen van verplichtingen en de begeleiding bij het verlenen van leenbijstand door de gemeente een moeilijke zaak. Men is daarbij geheel en al aangewezen op de medewerking van de aanvrager, terwijl het controleren van de naleving van de opgelegde voorwaarden zeker voor de gemeente een hachelijke zaak is. Het gevaar dreigt dan dat men op de stoel van de ondernemer terecht zou kunnen komen. Controle door de gemeente van de opgelegde voorwaarden bleek overigens nauwelijks voor te komen.

Ruim de helft van de geënquêteerden kon zich ermee verenigen dat de gemeente belast is met de uitvoering van de regeling. Ruim een derde had bezwaren van zowel algemene als persoonlijk aard. Als algemeen bezwaar bracht men onder andere naar voren: "aantasting van de persoonlijke levenssfeer" en "geringe deskundigheid". Zelf hadden de aanvragers de lange behandelingsduur als bezwaarlijk ervaren.

Over de behandeling die zij van de financieringsdeskundige of van de gemeente-ambtenaar hadden gehad was een op de vier onderzochte aanvragers niet tevreden. Naar hun mening was aan hun zaak onvoldoende of op niet-deskundige wijze aandacht besteed.

In het algemeen hadden de afgewezen aanvragers meer moeite met de gemeentelijke bemoeienis dan hun collega's, waarvan de aanvraag werd toegewezen. Slechts enkele afgewezen aanvragers konden zich met de opgegeven afwijzingsreden verenigen. Het merendeel van hen vond de voorstelling van zaken ten aanzien van hun bedrijf te somber en enkelen twijfelden aan de deskundigheid van degenen die bij de beslissing tot afwijzing waren betrokken (zie Deel II § 5.2 en 5.3).

4. DE ONTWIKKELING VAN DE LEVENSVATBAARHEID VAN DE BEDRIJVEN SINDS DE AANVRAAG

Bij het beoordelen van de levensvatbaarheid van het bedrijf nemen het inkomen en het vermogen van de aanvrager een centrale post in. Bij dit onderzoek is gebruik gemaakt van de gegevens uit de fiscale boekhoudingen. Gezien de praktijk mag er van worden uitgegaan dat bedrijven die een fiscaal inkomen hebben van meer dan 30.000 gulden veelal geen beroep kunnen doen op financiële hulp van de overheid. Voor de bedrijven waarop het inkomen minder is dan genoemd bedrag zullen bovendien de vermogensverhoudingen moeten aangeven dat geen beroep kan worden gedaan op de normale credietverlening. In dit verband zal dus tevens worden gelet op de ontwikkeling van het aandeel van het eigen vermogen. Voor de vergelijking van de vermogenssituatie wordt uitgegaan van de voor fiscale doeleinden verzamelde boekhoudgegevens waarbij voor de onroerende goederen zonodig een herwaardering heeft plaatsgevonden.

Bij het beoordelen van de inkomens- en vermogenspositie is ook de mening van de aanvrager van belang. Verder dient te worden gelet op het mogelijk nog steeds achterblijven van het opbrengstniveau ten opzichte van dat op de omliggende bedrijven. De geringe opbrengst was immers een van de belangrijkste redenen waarom bedrijven in de problemen waren gekomen.

4.1 De ontwikkeling van de levensvatbaarheid van de bedrijven van aanvragers wier aanvraag werd toegewezen

Inkomensontwikkeling

Voor de vergelijking van de inkomens moest voor het merendeel van de bedrijven een nogal korte periode sinds de aanvraag in beschouwing worden genomen. De aanvragen dateerden merendeels uit 1980 en 1981, terwijl de fiscale inkomens over 1981, 1982 en 1983 zijn verwerkt tot een gemiddeld bedrijfsinkomen. Het inkomen uit nevenactiviteiten die door 8 van de 31 aanvragers of hun echtgenotes werden ondernomen is hierbij ook in beschouwing genomen. Op deze bedrijven werd gemiddeld 4.000 gulden per jaar aan neveninkomsten ontvangen.

Het gemiddelde fiscale inkomen over de jaren 1981 tot en met 1983 inclusief de neveninkomsten was van slechts een derde van de bedrijven waaraan financiële hulp werd verleend hoger dan 30.000 gulden. Bijna de helft van de betreffende bedrijven had een gemiddeld fiscaal inkomen dat lager lag dan 15.000 gulden. Opmerkelijk waren de grote verschillen die zich van jaar op jaar bij de groep van toegewezen aanvragers voordeden. 1981 was in het algemeen een slecht jaar; de rentabiliteit van de tuinbouw en de

rund- en varkenshouderij was gering. Nadien trad een sterke verbetering op die zich heeft weerspiegeld in de uitkomsten van de onderzochte bedrijven.

Sinds de aanvraag werd ingediend was, over 1981-1983, van tweederde van de bedrijven het gemiddelde bedrijfsinkomen verbeterd. Op de overige was het inkomen verslechterd. In vergelijking met de door de financieringsdeskundigen gemaakte begroting bleef het gemiddelde bedrijfsinkomen op drievierde van de bedrijven meer dan 10% beneden het niveau dat werd verwacht. Een klein deel van de bedrijven behaalde in de periode 1981 tot en met 1983 wel het begrote inkomen.

Voor slechts een klein deel van de bedrijven kon het achterblijven een gevolg zijn geweest van ongunstige prijsontwikkelingen, want de rentabiliteitsontwikkeling in de betreffende sectoren was overwegend positief.

Het inkomen van een derde van de bedrijven die steun ontvingen, was volgens de betreffende bedrijfshoofden ontoereikend om aan de rente en aflossingsverplichtingen aan de gemeente, voortvloeiend uit verleende leenbijstand, te voldoen.

Over het huidige inkomen bleek ruim de helft van de aanvragers niet tevreden. Zij weten het niet aan de grootte van het bedrijf maar aan de schuldenlast die op het bedrijf drukte. Over de recente inkomensontwikkeling was men tamelijk optimistisch. Bij de helft was er een opgaande lijn in het inkomen, de anderen hadden een gelijkblijvend of een sterk wisselend inkomen (zie Deel II hoofdstuk 7).

De vermogensontwikkeling

De meeste van de onderzochte aanvragers hadden een veel ongunstiger vermogenspositie dan de doorsnee land- en tuinbouwbedrijven. Bij het bedrijfsbezoek hadden de toegewezen aanvragers gemiddeld een eigen vermogen dat 27% van de totale bezittingen vormde. Voor alle categorieën bedrijven in Nederland ligt dit aandeel gemiddeld op meer dan 50%. Bij de jongere ondernemers ligt dit aandeel evenwel wat lager.

De helft van de aanvragers had een eigen vermogen dat minder dan 20% van de bezittingen was en op één bedrijf waren de schulden zelfs groter dan de bezittingen. De schuldenpositie met een gemiddeld bedrag van 397.000 gulden aan leningen en te betalen vorderingen wordt gekenmerkt door een veel groter deel (24%) dan gebruikelijk is aan rekening-courant en onbetaalde rekeningen van leveranciers. Op de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven wordt gemiddeld slechts 9% van de tegoeden op deze manier gefinancierd.

Het bedrag van het eigen vermogen was eind 1983 bij een derde van de 31 aanvragers groter dan ten tijde van de aanvraag. Van een op de vijf aanvragers was het eigen vermogen in absolute zin ongeveer gelijkgebleven en bij bijna de helft van de aanvragers was omdanks de financiële hulp het eigen vermogen gedaald.

De veranderingen in eigen vermogen waren zowel in positieve als in negatieve zin aanzienlijk. De vermogensdaling was voor een derde van de aanvragers groter dan 50.000 gulden. Daarentegen had een vierde een eigen vermogen dat meer dan 50.000 gulden groter was dan bij de aanvraag.

Op een derde van de bedrijven was het bedrag van de leningen en van crediteuren toegenomen. Bij een deel hiervan ging dit ten koste van het eigen vermogen, de anderen gingen in vermogen vooruit. Van eveneens een derde van de bedrijven was daarentegen het bedrag aan leningen en te betalen vorderingen afgenomen en een groot aantal daarvan had per saldo een groter eigen vermogen verkregen.

De waarde van de bezittingen onderging sinds de aanvraag evenals de schulden veranderingen. De bedrijfsoppervlakte en de veestapel werden sinds de aanvraag veranderd en ook de waarde van het onroerend goed ging soms achteruit.

Voorts werd op 17 van de 31 bedrijven geïnvesteerd en wel voor een gemiddeld bedrag van 134.000 gulden. Hiervoor werd in zeer belangrijke mate een beroep gedaan op bankcrediet. Bij 9 van deze bedrijven was het eigen vermogen toegenomen en van de overige 8 nam het eigen vermogen, merendeels slechts weinig, af (zie Deel II hoofdstuk 8).

Combinatie van inkomens- en vermogensontwikkeling

De oorzaken van de vermogensverandering liggen slechts voor een deel in de inkomenssfeer. De bedrijven waarop sinds de aanvraag het aandeel van het eigen vermogen achteruit ging, hadden in 1981-1983 ten opzichte van het tijdstip van de aanvraag gemiddeld een zeer lichte inkomensverbetering (zie tabel 4.1). Op enkele bedrijven werd weliswaar een redelijk inkomen behaald, maar liep desondanks het vermogensaandeel door bijzondere omstandigheden terug.

Een derde van de bedrijven heeft een teruglopend vermogen in combinatie met een laagblijvend inkomen. Op deze bedrijven is financieel gezien een duidelijk interingsproces aan de gang.

Bijna de helft van de bedrijven, die financiële hulp ontvingen, had een gemiddeld bedrijfsinkomen van minder dan 30.000 gulden, terwijl hun vermogenspositie niet verslechterd was sinds de aanvraag. Op een belangrijk deel van deze bedrijven was sprake van een aanzienlijke achteruitgang van het bedrijfsinkomen. Het gemiddeld bedrijfsinkomen in de periode voor de aanvraag was voor deze groep bedrijven 33.000 gulden hoger dan in de periode 1981-1983. Het laatstbereikte inkomensniveau van gemiddeld 12.000 gulden vormt een aanwijzing dat ook deze bedrijven in een uitzichtloze situatie verkeren.

Daarnaast was er een grote groep bedrijven waarvan het bedrijfsinkomen weliswaar beneden 30.000 gulden bleef maar waarop wel een aanzienlijke inkomensstijging was opgetreden; het gemiddeld bedrijfsinkomen was met 10.000 gulden toegenomen tot 20.000

gulden.

Duidelijk succesvol was een klein aantal bedrijven waarvan het vermogen op peil bleef en waarvan het gemiddeld bedrijfsinkomen in de jaren 1981-1983 boven de 30.000 gulden lag. Voor de aanvraag hadden ook deze bedrijven een te laag inkomen. Het gemiddeld bedrijfsinkomen was evenwel toegenomen van 16.000 tot 48.000 gulden.

Van de aanvragers die in de periode 1977-1981 leenbijstand ontvingen was bijna de helft van mening dat hun financiële problemen opgelost waren. Een belangrijk aantal vond hun vermogenssituatie verbeterd. Circa de helft kijkt met een uiteenlopende mate van vertrouwen naar de toekomst. Bij de anderen is nog grote onzekerheid onder andere door de hoge lasten, terwijl bij de melkveehouders ook de superheffing problemen zal kunnen geven.

Aan de verbetering van de toekomstperspectieven heeft volgens de helft van de betreffende aanvragers de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen bijgedragen. Volgens een derde deel zouden evenwel ook zonder RZ de toekomstperspectieven zijn verbeterd. Blijkbaar verwachtte men het zelf ook wel te kunnen regelen (zie Deel II hoofdstukken 7 en 8).

4.2 De ontwikkeling van de levensvatbaarheid van de bedrijven van aanvragers wier aanvraag werd afgewezen maar die het bedrijf hebben voortgezet.

Inkomensontwikkeling

De inkomenspositie van de afgewezen aanvragers wordt gekenmerkt door een groter bedrag aan neveninkomsten; gemiddeld 8.000 gulden per bedrijf. Het gemiddelde fiscale inkomen over de jaren 1981-1983 kwam daardoor op bijna hetzelfde niveau als dat van de toegewezen aanvragers. In 1981 en 1982 was het gemiddeld jaarlijks inkomen zelfs hoger dan van de toegewezen aanvragers. Deze inkomensverschillen hangen zoals gezegd samen met de rentabiliteitsontwikkelingen. Bij de afgewezen aanvragers komen namelijk meer intensieve veehouderijbedrijven voor waardoor het inkomenspeil van de groep als geheel veranderingen kan ondergaan. In 1983 was het gemiddelde totale inkomen weer veel lager dan in de twee voorafgaande jaren.

Het gemiddelde bedrijfsinkomen over 1981-1983 liep zeer sterk uiteen. Viervijfde van de aanvragers had een inkomen van minder dan 30.000 gulden. Een vijfde had zelfs een negatief bedrijfsinkomen.

Ten opzichte van de periode voor de aanvraag was van tweederde van de aanvragers het inkomen vooruit gegaan. Het gemiddelde bedrijfsinkomen van de groep was met 16.000 gulden toegenomen. Het behaalde bedrijfsinkomen was bij de helft van de bedrijven waarvan dit gegeven bekend was (23) eveneens belangrijk groter dan het door de financieringsdeskundigen begrote inkomen. Van

de andere helft lag echter het bedrijfsinkomen gemiddeld 15.000 gulden beneden het begrote bedrag. Ter vergelijking: het inkomen van toegewezen aanvragers was in driekwart van de gevallen te hoog begroot.

De geënquêteerden waren veelal van mening dat hun huidige inkomen niet toereikend was om van rond te komen. Naast het merendeel dat grote wisselingen in het inkomen ondervond, was circa 40% van mening dat hun inkomen in een opgaande lijn zat (zie Deel II hoofdstuk 7).

Vermogensontwikkeling

De afgewezen aanvragers hadden gemiddeld slechts een eigen vermogen dat 15% van de bezittingen omvatte. Dit aandeel is bepaald na herwaardering van de onroerende goederen. Een derde van de aanvragers had een negatief vermogen terwijl eveneens een derde een eigen vermogen had dat meer dan 30% van de bezittingen omvatte.

Het bedrag van de leningen en onbetaalde vorderingen was sterk uiteenlopend en omvatte eind 1983 gemiddeld 412.000 gulden per bedrijf. Het op dit punt laagst geregistreerde bedrag was 125.000 gulden en het hoogste bedrag was 768.000 gulden.

Een aanzienlijk deel van deze bedragen (30%) werd gevormd door kortlopende credieten en vorderingen van leveranciers. Vooral op de bedrijven zonder of met nog een geringe financiële buffer in de vorm van eigen vermogen is de voortzetting al in gevaar.

Sinds de aanvraag was het eigen vermogen van bijna de helft van de aanvragers belangrijk toegenomen. Daartegenover nam van eveneens circa de helft van de aanvragers het eigen vermogen af met meer dan 25.000 gulden. Het gemiddelde bedrag van de leningen en de te betalen vorderingen was voor alle bedrijven sinds de aanvraag verminderd met 71.000 gulden tot 412.000 gulden eind 1983. Daarnaast onderging het bedrag van de bezittingen een kleine verandering.

Na de afwijzing van hun aanvraag om leenbijstand had een deel van de aanvragers goederen moeten verkopen om aan bedrijfsmiddelen te komen. Op ruim de helft van de bedrijven werd evenwel na de afwijzing weer geïnvesteerd. De middelen werden overwegend van de bank verkregen.

Ondanks de genoemde ontwikkelingen in de inkomens- en vermogenssfeer was slechts een kwart van de aanvragers van mening dat hun financiële problemen waren opgelost. Men worstelde veelal nog met een moeilijke situatie, met ziekte onder het vee en de hoge lasten. Ruim de helft van de aanvragers vond de huidige vermogenssituatie slecht, en slechts een klein aantal beoordeelde de situatie redelijk tot goed (zie Deel II hoofdstuk 8).

Combinatie van inkomens- en vermogensontwikkeling

De bedrijven konden op grond van de vermogensachteruitgang en het in de periode 1981-1983 behaalde bedrijfsinkomen worden ingedeeld.

Van een derde van de bedrijven was het aandeel van het eigen vermogen meer dan 10% teruggelopen. Hieronder waren er enkele die in 1981-1983 een gemiddeld bedrijfsinkomen hadden behaald van meer dan 30.000 gulden. Op de meeste bedrijven met vermogensachteruitgang was het bedrijfsinkomen bij de aanvraag laag geweest en was het behoudens een uitzondering laag gebleven. Het overwegend negatief zijnde vermogen wijst er op dat de voortzetting hoogst onzeker is geworden.

Het aantal bedrijven met een slechte financiële positie is dan ook bij de afgewezenen iets groter dan bij de toegewezenen.

Van de resterende bedrijven die geen of een geringe vermogensdaling kenden, had een klein aantal een bedrijfsinkomen van meer dan 30.000 gulden. Op deze bedrijven was het bedrijfsinkomen sinds de aanvraag toegenomen tot gemiddeld 55.000 gulden. De levensvatbaarheid van deze bedrijven is dus zeker niet in gevaar. Te meer omdat het eigen vermogen veelal op een redelijk niveau was. Op de andere bedrijven - bijna de helft van het totaal - was de ontwikkeling uiteenlopend geweest. Naast 4 bedrijven met nog steeds een zeer slecht inkomen, die dreven op het eigen vermogen, waren er bedrijven met een belangrijk beter bedrijfsinkomen dan bij de aanvraag. Een ander deel had het soms lage inkomenspeil behouden.

Over het geheel vond tweederde van de aanvragers dat de toekomst van hun bedrijf sinds de RZ-aanvraag was verbeterd. Van hen waren de meesten ofwel vol vertrouwen of hadden geen twijfels over de voortzetting van het bedrijf. Daarbij moet worden opgemerkt dat 6 eerder afgewezen aanvragers nadien toch met succes een beroep op financiële hulp bij de gemeente hebben gedaan (zie Deel II hoofdstukken 7 en 8).

4.3 De verschillen in ontwikkeling van de levensvatbaarheid

De bedrijven van zowel de toegewezen als van de afgewezen aanvragers waren ten tijde van de aanvraag in technisch opzicht zodanig toegerust dat in beginsel een voldoende inkomen kon worden behaald. Behoudens een enkele uitzondering was dat ook ten tijde van de enquête het geval.

In financieel opzicht was slechts van een vijfde van de bedrijven van zowel toegewezen als afgewezen aanvragers de situatie zodanig verbeterd dat er vooralsnog geen problemen behoeven te zijn met de voortzetting. In tabel 4.1 zijn deze bedrijven opgenomen in groep 4. Het gemiddeld bedrijfsinkomen was hoger dan 30.000 gulden terwijl het eigen vermogen niet belangrijk terugliep.

Bij eveneens een vijfde van de toegewezen aanvragers en enkele afgewezen aanvragers was de levensvatbaarheid van het bedrijf door de vermogensontwikkeling onzekerder geworden, terwijl het bedrijfsinkomen zich wel op een redelijk peil bevond (groep 2). Ten aanzien van deze ongunstige vermogensontwikkeling is van belang dat naast verkoop van onder meer onroerend goed ook de verandering van de waardering een rol kan hebben gespeeld. De veranderingen behoeven dus minder groot te zijn dan uit de in tabel 4.1 opgenomen daling van het eigen vermogen naar voren komt.

Tabel 4.1 Ontwikkeling van inkomen en eigen vermogen in vier groepen bedrijven

	Aandeel eigen vermogen gedaald met minstens 10%		Aandeel eigen vermogen met minder dan 10% gedaald, gelijk gebleven of gestegen		
	gemiddeld bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983 in guldens				
	tot 30.000 (Groep 1)	boven 30.000 (Groep 2)	tot 30.000 (Groep 3)	boven 30.000 (Groep4)	totaal
aantal toegewezen aanvragers	5	6	14	6	31
aantal afgewezen aanvragers	9	2	15	5	31
gem. bedrijfsinkomen in drie jaar voor de aanvraag:					
toegewezenen	3.000	28.000	16.000	16.000	16.000
afgewezenen	- 4.000	-10.000	- 7.000	- 3.000	- 3.000
gem. bedrijfsinkomen 1981-1983:					
toegewezenen	4.000	35.000	4.000	48.000	19.000
afgewezenen	- 5.000	31.000	6.000	55.000	13.000
gem. eigen vermogen bij aanvraag (in %):					
toegewezenen	30	27	25	28	27
afgewezenen	12	3	8	25	12
gem eigen vermogen bij enquête (in %):					
toegewezenen	4	7	30	44	28
afgewezenen	-12	-39	29	32	17
aantal met neg. vermogen bij aanvraag:					
toegewezenen	-	-	1	-	1
afgewezenen	1	2	5	-	8
aantal met neg. vermogen bij enquête:					
toegewezenen	2	5	3	-	10
afgewezenen	7	2	1	-	10

Bijna de helft van zowel de toegewezen als de afgewezen aanvragers kampte met een nog steeds ontoereikend bedrijfsinkomen hoewel de vermogenssituatie niet of niet noemenswaardig was verslechterd. Deze bedrijven zijn opgenomen in groep 3. Bij de toegewezen aanvragers in deze groep was voornamelijk door een daling van het bedrijfsinkomen sinds de aanvraag een vrijwel gelijke situatie bereikt als bij de betreffende afgewezen aanvragers door een vergroting van het bedrijfsinkomen. Bij deze afgewezen aanvragers was tegelijkertijd ook het aandeel van het eigen vermogen sterk verbeterd. Het aantal in deze groep met een negatief vermogen was bij de afgewezen aanvragers gedaald en bij de toegewezen aanvragers daarentegen iets toegenomen. Gezien de neergaande ontwikkeling bij inkomen en vermogen is de voortzetting van een zevental toegewezen aanvragers eveneens onzeker geworden.

Tenslotte is in groep 1 op grond van het behaalde bedrijfsinkomen en de ongunstige vermogensontwikkeling een groep bedrijven te onderscheiden die slechts weinig hoop op voorzetting heeft. Dit betreft belangrijk meer afgewezen dan toegewezen aanvragers.

De toegewezen en afgewezen aanvragers dachten over een aantal inkomens- en vermogensaspecten van hun eigen situatie in vrijwel gelijke mate positief, dan wel negatief of neutraal. De antwoorden die op een gelijkblijven sinds de aanvraag duiden zijn in tabel 4.2 als niet-positief beschouwd.

Evenmin waren er verschillen in bedrijfsontwikkeling tussen toegewezen en afgewezen aanvragers sinds de aanvraag was ingediend (zie Deel II hoofdstukken 7 en 8).

Tabel 4.2 Verdeling van het aantal aanvragers naar hun mening over enkele ontwikkelingsaspecten van het bedrijf

Bij enquête was:	Toegewezen aanvragers		Afgewezen aanvragers	
	Ja	Nee	Ja	Nee
fin. probleem opgelost	13	18	8	23
inkomen voldoende	12	19	13	16
eigen vermogen voldoende	10	14	12	16
toekomstkans bedrijf	16	15	18	13
opbrengstniveau hoger	9	22	12	19
sinds de aanvraag was:				
toekomst bedrijf verbeterd	24	7	22	9
opbrengst verbeterd	17	5	14	2
geïnvesteerd	18	13	17	14
productie-omvang vergroot	6	25	7	24

Succesvolle en niet-succesvolle aanvragers

Bij het opsporen van de verschillen tussen succesvolle en minder succesvolle aanvragers valt het op dat er bij de minder-succesvolle iets meer jongeren waren. Bij deze indeling is gelet op het bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983. Aanvragers die meer dan 30.000 gulden verdienden zijn als succesvol beschouwd, die minder dan 15.000 gulden verdienden als niet-succesvol, evenals de beëindigde bedrijven. Deze tendentie komt overeen met het veelal reeds op jeugdige leeftijd zijn gestart van aanvragers die na de afwijzing hun bedrijf hebben beëindigd.

De geconstateerde verschillen in opleiding en ervaring van de aanvragers leidden op zich niet tot verschillen in succes sinds de aanvraag.

De succesvolle aanvragers hadden voor de aanvraag veelal reeds een hoger bedrijfsinkomen dan de niet-succesvolle. Er zijn geen aanwijzingen dat de aanzienlijke verschillen in vermogenspositie ten tijde van de aanvraag hebben geleid tot een nadien beter of slechter bedrijfsinkomen. Een deel van de afgewezen aanvragers heeft zelfs vanuit een bij de aanvraag ongunstig vermogenspositie toch een aanmerkelijke inkomensvooruitgang bereikt.

Hoewel de financieringsdeskundigen voor toegewezen aanvragers in ongeveer gelijke mate voor succesvolle en minder succesvolle ondernemers leenbijstand hadden voorgesteld, betrof hun positieve voorstel voor de afgewezen aanvragers voornamelijk degenen die later inderdaad succesvol zijn gebleken.

Voor de succesvolle toegewezen aanvragers was de behandelingsduur van de aanvraag korter dan van de niet-succesvolle. Dit kan verband houden met het veelal grotere bedrag dat aan de niet-succesvolle aanvragers werd toegewezen. Voor grotere bedragen moest in de periode voor 1981 toestemming worden verkregen van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (zie Deel II hoofdstuk 9).

5. DE GEVOLGEN VAN DE AFWIJZING

5.1 De gevolgen voor de bedrijfsvoortzetting

Van de afgewezen aanvragers kende driekwart hun reden van afwijzing. De meest genoemde afwijzingsreden was het niet-levensvatbaar zijn van het bedrijf (78%). Enkelen bleken nog over credietmogelijkheden elders te beschikken of meenden dat het ontbreken van een hinderwetvergunning de reden van hun afwijzing was.

Slechts enkele aanvragers konden zich met de afwijzingsreden verenigen. Het merendeel vond de voorstelling van zaken te ongunstig doordat naar hun mening onvoldoende rekening was gehouden met de positieve elementen in hun bedrijf. Enkelen twijfelden aan de deskundigheid van de opstellers van het rapport.

Van de 22 afgewezen aanvragers die hun bedrijf tussen afwijzing en enquête beëindigden deden, 9 dit direct na de afwijzing. Van de overige 13 verkochten er 8 bezittingen, 2 vroegen opnieuw RZ-hulp aan en de overige 3 sloten een lening af (zie Deel II § 5.4).

5.2 De wijze van voortzetting van de bedrijven na de afwijzing

Een belangrijke vraag in het onderzoek was gericht op informatie over de wijze van voortzetting van de bedrijven die volgens de beoordeling in de P.C.Z. onvoldoende levensvatbaar zouden zijn. De enquêteresultaten en boekhoudingen geven hierover een aantal aanwijzingen.

Na de afwijzing werden op 23 van de 31 bedrijven in de inkomenssfeer maatregelen getroffen. Op 12 van deze bedrijven werden tevens in de vermogenssfeer voorzieningen getroffen. Op 7 bedrijven kwamen sinds de afwijzing alleen veranderingen in de vermogenssfeer voor. Op één bedrijf kwam sinds de afwijzing geen wijziging in inkomen en vermogen voor.

De verbetering van het inkomen kwam op 12 bedrijven uit het bedrijf. Veel meer aanvragers verkregen de neveninkomsten echter uit het werk van de aanvrager of zijn vrouw in loondienst of uit uitkeringen.

De oplossingen in de vermogenssfeer werden verkregen doordat van 6 aanvragers alsnog een RZ-aanvraag werd toegewezen. Op 8 bedrijven werd grond verkocht, verder verkreeg men uitstel van betaling aan crediteuren en werden er schenkingen gedaan door de ouders.

Op de voortzetting van de bedrijven zal zeker ook de uiterst zuinige leefwijze van invloed zijn geweest. 8 aanvragers hadden een uiterst sobere leefwijze; aan huishoudgeld voor een gezin werd soms minder dan 10.000 gulden per jaar uitgegeven. Gemiddeld

omvatten de gezinsbestedingen op de Nederlandse landbouwbedrijven meer dan 40.000 gulden per jaar. Op 8 bedrijven is sinds de afwijzing ingeteerd op het vermogen.

De genoemde verscheidenheid aan oplossingen stemt overeen met de mogelijkheden die ook door de deskundigen werden genoemd. Naar hun verwachting werd de voortzetting van het bedrijf na de afwijzing van de aanvraag vooral bepaald door de crediteuren.

Deelt men de bedrijven in zoals gebeurd is in tabel 4.1, dan blijkt dat de bovengenoemde verscheidenheid aan oplossingen bij alle 4 groepen voorkomt.

De produktie-omvang van 60% van de bedrijven waarvoor een aanvraag was afgewezen bleek sinds de aanvraag te zijn gedaald tegenover 40% van de bedrijven met een toegewezen aanvraag. Dit was van invloed op het inkomen van de aanvragers. Bij de bedrijven met vee was dan ook veelal sprake van onderbezetting als gevolg van kapitaalgebrek (zie Deel II § 5.4).

Soms werd de produktie-omvang verkleind door verkoop van grond. De rentelast ging dan eveneens omlaag.

De regeling met crediteuren

Bij 8 van de 31 afgewezen aanvragers die het bedrijf voortzetten bleek na de afwijzing geen regeling met crediteuren nodig te zijn, terwijl het 5 aanvragers niet lukte enige tegemoetkoming te krijgen. De overige 18 kregen uitstel van betaling of meer spreiding daarin. Bij slechts één van hen was sprake van kwijtschelding.

Bij de afgewezenen met een beëindigd bedrijf kregen 10 een versoepeling van hun financiële verplichtingen waaronder 2 die een bedrag zagen kwijtgescholden (zie Deel II § 5.4).

5.3 De ervaringen met de beëindiging van bedrijven

In het vervolgonderzoek waren, zoals bekend, 22 bedrijven opgenomen, die in de periode na de afwijzing van de aanvraag waren beëindigd. Deze bedrijven vertegenwoordigden een klein deel van de totaliteit van de afgewezen aanvragen.

De verkoop van het bedrijf

Van deze categorie bedrijven waren er 15 binnen één jaar na de afwijzing beëindigd; 7 waren zelfs al binnen 6 maanden met hun bedrijf gestopt. Niemand van hen beëindigde het bedrijf vrijwillig. De meesten werden daartoe gedwongen hetzij door de bank hetzij door een onhoudbare financiële situatie. Tussen de beëindiging van het bedrijf en de afwijzing van de aanvraag vond verkleining van de bedrijfsomvang nauwelijks plaats, zodat in het algemeen van optering van het bedrijf vrijwel geen sprake was.

De helft van de bedrijfsbeëindigers vroeg alvorens het be-

drijf te liquideren om advies. Naast de boekhouder en de bankmedewerker deed men dat vooral bij de sociaal-economische voorlichtingsdienst.

Alle grond die in eigendom was werd verkocht en van de 20 bedrijfsgebouwen in eigendom gingen er 16 over in andere handen. Ongeveer de helft van hen die onroerend goed verkochten deed dat zelf, bij de anderen was dat werk voor de bank. Van de woningen waren er 18 voor de bedrijfsbeëindiging eigendom van de aanvragers, hiervan werden er 13 verkocht. Op het moment van de enquête had niemand van deze verkopers weer een huis gekocht (zie Deel II § 6.1).

De schuldsanering

Op het moment van enquête had tweederde van de beëindigers nog schuld. Bij 6 van de 20 aanvragers - 2 respondenten konden geen uitsluitsel geven over het al dan niet bestaan van schuld - bleek geen schuld meer te zijn. De schuld bedroeg op dat moment bij deze 14 aanvragers gemiddeld 174.000 gulden uiteenlopend van 9.000 tot 460.000 gulden.

Toen men het bedrijf beëindigde bedroeg de totale schuld bij de 20 aanvragers, waarvan op dit punt gegevens bekend zijn, ruim 9 miljoen gulden, waarvan 81% bankcrediet en 6% crediet van de zijde van de overheid. Van het totale bedrag aan schuld was 61% afgelost en 12% kwijtgescholden, zodat op het moment van enquête nog 27% resteerde. De banken hadden toen - na 9% te hebben kwijtgescholden - nog 20% van hun oorspronkelijke vordering te goed. Voor de overheid was dat nog 80%; 5% was kwijtgescholden. Gemiddeld per aanvrager bedroeg de schuld bij liquidatie van het bedrijf 487.000 gulden met een spreiding van 29.000 tot 750.000 gulden (zie Deel II § 6.2).

Na de bedrijfsbeëindiging

Na het beëindigen van het bedrijf zaten 10 respondenten zonder werk, de overigen werkten vrijwel allen in loondienst. Op het moment van enquête zaten 7 van de genoemde 10 nog steeds zonder werk. Hierbij moet echter wel worden vermeld dat 4 van hen minder valide waren.

Bijna een kwart van de geënquêteerden had zowel voor als na de bedrijfsbeëindiging geen sociale uitkering. Voor de bedrijfsbeëindiging hadden 15 aanvragers nog nooit een sociale uitkering ontvangen. Na de beëindiging was dat aantal gereduceerd tot 8. De meest gebruikte sociale voorziening was de RWW waar 8 ondervraagden na hun bedrijfsbeëindiging gebruik van maakten of hadden gemaakt.

Voor vrijwel alle geënquêteerden had de bedrijfsbeëindiging ingrijpende gevolgen. Men moest niet alleen het bedrijf opgeven waar men gemiddeld 14 jaar op had gewerkt, maar ook moest worden omgezien naar een andere bron van inkomsten, wat voor vrijwel al-

len leidde tot een beperkt of onvoldoende inkomen. Bovendien betekende de bedrijfsbeëindiging voor 15 van de 22 respondenten een verhuizing naar een huurwoning in de bebouwde kom.

De gedwongen veranderingen hebben bij een aantal beëindigers en hun gezinsleden geleid tot psychische spanningen.

Tegenstrijdig lijkt dan ook de reactie op de vraag of de algehele persoonlijke situatie door de bedrijfsbeëindiging is verbeterd. De helft van de geënquêteerden antwoordde hier bevestigend op. Uit de hierbij gegeven motivering bleek echter dat men zich bevrijd voelde van de zorgen en de spanningen die de bedrijfsvoering in de tijd voor de aanvraag met zich mee bracht (zie Deel II § 6.3).

6. SLOTBESCHOUWING

6.1 Beperkingen van het ingestelde onderzoek

Bij de uitkomsten van het oriënterend onderzoek dienen een aantal kanttekeningen te worden geplaatst. Voor het verkrijgen van een volledig beeld van de ontwikkeling van beide groepen aanvragers had ook een groep toegewezen aanvragers die hun bedrijf nadien beëindigden in het onderzoek opgenomen moeten worden. De ervaringen van deze groep zouden dan kunnen worden vergeleken met die van de afgewezen aanvragers. Voorts zou de mogelijke indruk dat alleen afgewezen aanvragers zouden beëindigen hiermee kunnen worden afgezwakt.

Voor het verkrijgen van resultaten met een algemeen geldend karakter was het aantal onderzochte bedrijven te gering, terwijl er een zeer grote verscheidenheid was binnen de groepen van onderzochte bedrijven. Bij de huidige opzet kon het onderzoek dan ook alleen maar indrukken opleveren van de veelheid van factoren die bij de uitvoering van de regeling en de daaropvolgende ontwikkeling van de bedrijven een rol spelen. De verscheidenheid was in de praktijk nog groter dan aanvankelijk werd vermoed, en in samenhang daarmee was er nauwelijks sprake van duidelijk aantoonbare verbanden tussen hulpverlening en bedrijfsontwikkeling. Het aantal factoren dat de aangetroffen verschijnselen statistisch zou kunnen verklaren was veel te groot. Zo waren er van jaar op jaar aanzienlijke rentabiliteitsverschillen zelfs binnen dezelfde sector. Om meer zekerheid te verkrijgen zou daarom het onderzoek beperkt hebben moeten blijven tot bedrijven met een zelfde produktiestructuur, zelfde grootte, zelfde bedrijfstype enz.

Ook zouden dan alle bedrijven over een zelfde periode moeten zijn vergeleken. Het onderhavige onderzoek had betrekking op een per bedrijf variabele periode. Daarin komen uiteenlopende aantallen goede en slechte jaren voor. De tijdsverschillen zijn ook van invloed geweest op de waardering van het onroerend goed bij het opstellen van de balansen. De eerste aanvragers in het onderzoek stamden nog uit de periode van hoogconjunctuur terwijl de latere al geconfronteerd werden met onder meer de daling van de onroerend goedprijzen.

De mogelijkheden om een scherp beeld te verkrijgen van de ontwikkelingen waren voorts beperkt door het karakter van de gegevens die voor het onderzoek beschikbaar waren. De wijze van registratie van inkomen en vermogen loopt bij de meestal plaatselijk of regionaal werkende boekhoud- en administratiekantoren uiteen. Deze gegevens dienen veelal uitsluitend voor het voldoen aan de fiscale verplichtingen. Vooral bij de waardering van het onroerend goed kunnen daardoor grote verschillen optreden. Het was in het kader van dit onderzoek niet mogelijk om te komen tot

een volledige reconstructie van de financiële situatie. De grootste afwijkingen zijn in overleg met de aanvrager bij de enquête aangepast aan de actuele waarde.

Voorts dient er nog op te worden gewezen dat de tegenstelling toewijzing-afwijzing minder scherp is. Van 28% van de onderzochte afgewezen aanvragers uit de periode 1977-1981 werd voor- of nadien een andere aanvraag toegewezen, terwijl van 15% van de toegewezen aanvragers uit die periode voor- of nadien een andere aanvraag werd afgewezen.

Aan de hand van de ervaringen bij de enquête en van de gesprekken met deskundigen kunnen, rekening houdend met genoemde beperkingen die gelden voor dit onderzoek, toch een aantal elementen van de huidige regeling worden belicht. Eerst wordt ingegaan op de functie van de regeling voor de ondernemers en daarna worden een aantal knelpunten genoemd.

6.2 De functie van de regeling

Naast de gebruikelijke mogelijkheden van credietvoorziening blijkt er in praktijk behoefte aan voorzieningen voor speciale categorieën ondernemers. Zo kent men in de land- en tuinbouw, voor het verkrijgen van voldoende zekerheid, de Stichting Borgstellingsfonds voor de Land- en Tuinbouw. De betekenis van deze instelling is vooral toegenomen sinds de rol van de familie als verstrekker van crediet en van zekerheden door persoonlijke borg is afgenomen.

Is er dan nog wel behoefte aan een RZ-regeling, zou men kunnen vragen.
Uit het onderzoek is duidelijk naar voren gekomen dat onder meer jonge ondernemers die veel hebben geïnvesteerd in een korte tijd in ernstige moeilijkheden kunnen komen. De grote kapitaalbehoefte van de bedrijven die veelal op één of enkele produkten zijn gespecialiseerd, kan de ondernemer sterk afhankelijk maken van de ontwikkelingen van de rentevoet en van afzetmogelijkheden van de produkten. Ook risico's die bij het produktieproces worden gelopen kunnen de aanwezige financiële buffer snel doen slinken. Daarbij dient ook op de geringe mate van beheersbaarheid van het produktieproces te worden gewezen. Ziekten en weersomstandigheden kunnen calamiteiten veroorzaken.

Gebleken is dat de inkomens ook op de gewone gezinsbedrijven in korte tijd ver kunnen gaan afwijken van het bedrag voor gezinsbestedingen. Op landbouwbedrijven lag dit bedrag in 1983/1984 op gemiddeld ruim 40.000 gulden. Het rentevoordeel van een lening van de gemeente helpt op zichzelf al mee om de rentelast te beperken. Bij een RZ-lening van 50.000 gulden tegen 5% rente scheelt het al gauw enkele duizenden guldens per jaar. Ten opzichte van een jaarlijkse rentelast van 40 à 50.000 gulden is dit een belangrijk voordeel.

De toekenning van een RZ-lening is echter op zichzelf al van

grote waarde voor de ondernemer. De ondernemer ervaart dan dat deskundigen vertrouwen hebben in zijn bedrijf en zijn toekomst willen veiligstellen. Ook bleken soms de banken alleen bij de RZ-toekenning bereid om de credietverlening te handhaven. De afgewezenen bleken ook hierom soms erg teleurgesteld dat zij niet werden geholpen.

6.3 Knelpunten bij uitvoering van de regeling

De wijze van begroten van het bedrijfsinkomen

Uit het onderzoek kwam naar voren dat soms de feitelijke inkomens sterk afweken van de door de financieringsdeskundigen begrote bedrijfsinkomens. Bij de toegewezen aanvragers gaven de begrotingen veelal een te gunstige indruk, bij de afgewezen aanvragers soms een te ongunstige. De begrotingen fungeren wel als belangrijke richtlijn voor de adviseurs en bestuurderen. Deze verschillen tussen begroting en uitkomst kunnen onder meer samenhangen met de per sector sterk uiteenlopende rentabiliteitsontwikkeling. In de intensieve veehouderij zijn de omstandigheden daardoor sterk verbeterd.

Men zou bij het begroten dan ook aandacht dienen te besteden aan cyclische ontwikkelingen.

Overigens dient te worden erkend dat het maken van begrotingen voor bedrijven in probleemvolle situaties uiterst moeilijk is. Voor het oplossen van bedrijfstechnische problemen als ziektes etc. kan veelal geen aansluiting worden gevonden bij de praktijk op andere bedrijven. Mogelijk dat een oplossing kan worden gevonden door het aangeven van een minimum en een maximum schatting. Het opsporen van de bepalende factoren voor het vakman- en ondernemerschap is een moeilijk terrein, waar het bedrijfs-economisch onderzoek in het algemeen vooralsnog onvoldoende houvast biedt.

De deskundigheid van de beoordelaars

Een deel van de geënquêteerden was van mening dat hun aanvraag onvoldoende deskundig was beoordeeld. Opmerkingen van dezelfde strekking werden eveneens vernomen van enkele financieringsdeskundigen. De uitkomsten van het onderzoek wijzen deels ook in die richting. Overigens komt daarin naar voren dat vooral gelet wordt op de vermogenspositie en minder op de inkomenscapaciteit. Men zou hierdoor het risico voor de gemeente beperken. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen zou kunnen worden overwogen bij de beoordeling het aantal deskundigen op agrarisch gebied uit te breiden, zodat een zelfde werkwijze kan worden gevolgd als bij de beoordeling van de aanvragen van het Borgstellingsfonds. De aanvragen zouden dan op provinciaal niveau worden beoordeeld. Door deze wijze van werken, voorgesteld door de S.E.V. van de N.C.B.

kan aan meerdere problemen in verband met de RZ-toepassing worden tegemoetgekomen.

De lange duur voordat wordt beslist

De aanvragers vonden het erg bezwaarlijk dat zij vele maanden moesten wachten op het bericht van toe- of afwijzing. Dit bezwaar werd onderschreven door geraadpleegde deskundigen. De lange duur zou het vertrouwen van de aanvragers en van de crediteuren in de aanvrager op de proef stellen. Voor de aanvragers in het onderzoek hing de lange behandelingsduur nog samen met de instemmingsprocedure waarbij tot 1981 voor bedragen van meer dan 25.000 gulden goedkeuring van de minister nodig was. Inmiddels is de behandelingsduur bekort doordat de gemeenten bedragen tot 75.000 gulden zonder aparte instemming mogen verstrekken. Voor hogere bedragen kan op provinciaal niveau goedkeuring worden gekregen.

Bij het opsporen van een verklaring voor de lange behandelingsduur werd voorts nog opgemerkt dat dit niet altijd een nadeel behoefde te zijn. Men wachtte met de beslissing soms op het verkrijgen van nadere gunstige informatie zodat mogelijk toch nog een toewijzing zou kunnen volgen.

De onduidelijkheid over het begrip levensvatbaarheid

In de praktijk wordt de afwijzingsreden "dat de aanvrager, ook in geval van bijstandsverlening, zijn hoedanigheid van zelfstandige niet zou behouden" (artikel 9 c) omschreven als een gebrek aan levensvatbaarheid van het bedrijf.

Voor kleine en grote bedrijven wordt deze omschrijving toegepast, waarbij vooral het begrote inkomen bij de aanwezige financiële positie beslissend wordt geacht.

Voor de duidelijkheid naar de adviseurs en bestuurderen maar ook naar de aanvrager zou het gewenst zijn in het rapport onderscheid te maken naar oorzaken van de beperkte voortzettingsmogelijkheden en bovendien aan te geven voor welke termijn het bedrijf voortgezet kan worden.

Uit het onderzoek bleek dat vele afgewezen aanvragers hun bedrijf al jaren voortzetten. Daarnaast dient men te bedenken dat vele van de huidige gezinsbedrijven bij de economische en sociale ontwikkelingen een voorzettingsduur hebben die in belangrijke mate wordt bepaald door de opvattingen en behoefte van het bedrijfshoofd en zijn gezin.

Voor een korte termijn kunnen bedrijven ook bij geringe of zelfs ontbrekende besparingsmogelijkheden worden voortgezet. Op langere termijn kunnen alleen bedrijven die over voldoende besparingen beschikken voortgezet worden en ook de vereiste inkomensbasis blijven vormen.

In dit verband is het van belang aan te geven of de betreffende ondernemer en ook zijn gezin past in het gebruikelijke patroon of dat hij als gevolg van bijvoorbeeld een zeer laag uit-

gavenpatroon hiervan bewust afwijkt. Er kunnen dus bedrijven zijn met zeer lage inkomsten, die dankzij het gedrag van de betreffende ondernemer toch gedurende enige tijd als voldoende levensvatbaar kunnen worden beschouwd.

De naleving van de opgelegde voorwaarden bij het verlenen van leenbijstand

Bij het verlenen van de leenbijstand hadden de gemeenten soms bepaald dat de aanvragers bepaalde verplichtingen dienen na te komen. Dit betrof onder andere de contrôle op de bedrijfsvoering via het overleggen van boekhoudgegevens en het vragen van toestemming bij het aangaan van investeringsverplichtingen. Onduidelijk is voorts gebleken of de aanvragers steeds hypotheek hebben moeten verlenen bij het verkrijgen van de gemeentelijke lening. Bij een aantal was dit uitdrukkelijk wel het geval.

Gezien de nauwelijks voorkomende contrôle op de opgelegde verplichtingen is het de vraag of het zinvol is deze wel op te leggen als niet tevens toereikende voorzieningen worden getroffen om de contrôle uit te voeren. Te meer omdat het nu de vraag is of de gemeenten wel in staat zijn om de binnengekomen verzoeken tot investeren te beoordelen of in de gelegenheid zijn om de verstrekte boekhoudinformatie zonder meer te gebruiken.

Ontbreken van begeleiding van de aanvragers

Uit de contacten met de aanvragers is gebleken dat aan de ontwikkeling van de bedrijven en aan de positie van de aanvragers na de beslissing geen of weinig specifieke aandacht wordt besteed. Men praat als regel niet graag over zijn moeilijkheden met personen uit de eigen omgeving. De betreffende financieringsdeskundigen volgden veelal evenmin de bedrijven in hun ontwikkeling. Ook van de gemeenten heeft men in geval van toewijzing of afwijzing later weinig meer gezien of gehoord.

In dit verband dient de vraag aan de orde te komen of niet gestreefd dient te worden naar de vergroting van de contact- en overlegmogelijkheden voor in problemen geraakte ondernemers. Dit kan te meer wenselijk zijn omdat een deel van de ondernemers geen lid is van de standsorganisatie. Bij sommige aanvragers waren er juist van deze kanten goede ervaringen.

Te overwegen ware ook met de betreffende ondernemers - zo zij dit zouden wensen - regelmatig de gang van zaken op het bedrijf door te nemen. Gezien ook de geringe schoolopleiding van een deel van de aanvragers ware het daarbij wenselijk dat zij over een boekhouding beschikken waaruit duidelijk de ontwikkelingen naar voren komen en waarin zij zichzelf "thuis" zouden voelen. De verzorging van de boekhouding wordt nu maar al te gemakkelijk overgelaten aan de echtgenote, een boekhouder of aan het boekhoudbureau.

Het ontbreken van finale kwijting

Een deel van de geënquêteerde beëindigde boeren en tuinders was in een uiterst moeilijke situatie komen te verkeren. Na de verkoop van de bezittingen bleef er een aanzienlijke schuld af te lossen. Een deel van deze aanvragers wist zelfs niet eens hoe groot hun resterende schuld was.

Sommige crediteuren hadden na een eerste betalingsverzoek niets meer van zich laten horen, zodat de aanvragers in onzekerheid waren of de betreffende crediteuren nog pogingen zouden gaan doen om alsnog de vordering van jaren geleden te gaan innen. Aangezien er voor de crediteuren bij deze aanvragers evenmin enige hoop zal bestaan, zouden beide partijen er zeer mee gebaat zijn als bij de beëindiging finale kwijting overeen was gekomen. Er zijn voorbeelden aangetroffen van aanvragers die na de bedrijfsbeëindiging met hernieuwde energie aan een andere taak waren begonnen.

Vooral ten behoeve van de belangen van aanvragers en hun gezinnen zou het dan ook wenselijk zijn dat voorlichters en andere hulpverleners zich tot het uiterste zouden inzetten om door bemiddeling van de S.E.V. een finale kwijting overeen te komen. Deze zal vaak bereikt kunnen worden zonder dat de belangen van de crediteuren feitelijk behoeven te worden geschaad.

LITERATUUR

Alleblas, J.T.W.
Analyse van het management in de glastuinbouw.
Den Haag, 1984 (LEI-publikatie 4.109)

De financiering van de Nederlandse Landbouw.
Den Haag, 1982 (LEI en Rabobank Nederland)

Driel, J.A. van
Toekomst voor middenbedrijven?
Den Haag, 1984 (LEI-publikatie 2.169)

Landbouw-Economisch Bericht.
Den Haag, 1982, 1985 (LEI)

Loeffen, G.M.J.
Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland.
Den Haag, 1984 (LEI-publikatie 2.168)

Periodieke rapportages, LEI, Den Haag.
- Bedrijfsuitkomsten in de landbouw
- Financiële positie van de landbouw
- Rentabiliteit en financiering van de bloembollenteelt
- Rentabiliteit en financiering van de boomkwekerij
- Rentabiliteit en financiering van de fruitteelt
- Rentabiliteit en financiering van de groenteteelt in de open grond
- Rentabiliteit en financiering van de groenteteelt onder glas
- Rentabiliteit en financiering van de snijbloementeelt onder glas

Rijksgroepsregeling Zelfstandigen.
Besluit van 8 januari 1965, Stb 5.

Wijnen, C.J.M.
Het gebruik van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen in de agrarische sector.
Den Haag, 1984 (LEI-mededeling 307)

1. DE AANVRAGERS IN BEELD; ENKELE KENMERKEN VAN DE GEËNQUÊTEERDEN

1.1 Leeftijd en gezinsomstandigheden

Voor het vervolgonderzoek is de leeftijdsgrens bepaald op ten hoogste 50 jaar op het tijdstip van de aanvraag. Inmiddels was ten tijde van de vraaggesprekken 18% van de aanvragers 50 jaar of ouder, 43% was jonger dan 40 jaar en 39% was 40-50 jaar.

Het onderzoek heeft dus betrekking op relatief jonge boeren. Bij de interpretatie van de uitkomsten zal daarmee rekening moeten worden gehouden. In 1984 was van alle bedrijfshoofden met hoofdberoep land- of tuinbouwer slechts 47% jonger dan 50 jaar. De jongeren waren vooral sterk vertegenwoordigd onder de aanvragers die inmiddels hun bedrijf hebben beëindigd, zoals blijkt uit tabel 1.1.

Tabel 1.1 Het aantal geënquêteerde aanvragers naar leeftijd

Leeftijd	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Jonger dan 40 jaar	14	10	12	36
40-50 jaar	13	14	6	33
50 jaar en ouder	4	7	4	15
Totaal aantal	31	31	22	84

De gezinsomstandigheden van de aanvragers kwamen overeen met die van de hedendaagse boeren en tuinders in de overeenkomstige leeftijdsklasse. Enkele aanvragers bleken niet gehuwd en het deel dat op huwelijkse voorwaarden is getrouwd komt overeen met het aantal dat landelijk wordt aangetroffen [1]. In vrijwel alle gezinnen waren nog jonge kinderen. In enkele gevallen waren er kinderen die niet meer financieel afhankelijk waren van hun

1) De uitkomsten zijn vergeleken met resultaten van de enquête onder boeren en tuindersvrouwen (Loeffen 1984) en van een enquête op kleine land- en tuinbouwbedrijven (1983).

ouders. Het meewerken van kinderen op het bedrijf komt dan ook (nog) maar weinig voor. De aanvragers die hun bedrijf hadden beëindigd, hadden veelal meer kinderen dan degenen die hun bedrijf voortzetten; voor het overige zijn er ten aanzien van bovenstaande punten geen verschillen.

1.2 Opleiding en ervaring

In vergelijking met de overeenkomstige categorie boeren en tuinders hebben de aanvragers een lager agrarisch opleidingsniveau. Bijna de helft van de aanvragers heeft geen agrarisch dagonderwijs gevolgd na de lagere school. Zij hebben veelal uitsluitend cursussen gevolgd op agrarisch gebied, een deel echter heeft noch cursussen noch dagonderwijs gevolgd.

Dit opleidingsniveau steekt dan ook schril af tegen dat van het totaal van de bedrijfshoofden, waarvan in 1979 circa 17% middelbaar en 64% lager agrarisch onderwijs had gevolgd.

Tabel 1.2 Het aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar agrarisch opleidingsniveau

Opleiding	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal		Nederland tot 50 jaar
Middelbaar of hoger dagonderwijs	4	6	-	10	12%	17%
Lager dagonderwijs	13	13	8	34	40%	64%
Geen dagonderwijs	14	12	14	40	48%	18%
Totaal aantal	31	31	22	84	100%	100%

Bedrijfservaring had 64% van de aanvragers opgedaan op het ouderlijk bedrijf, 20% deed ervaring op op andere agrarische bedrijven en 16% had geen enkele ervaring voordat zij zelfstandig werden. Uit deze verhoudingen komt ook naar voren dat veel van de geënquêteerde aanvragers vóór het zelfstandig worden in een loondienstverhouding heeft gewerkt; deels zelfs buiten de agrarische sector. Dit was vooral bij de afgewezen geënquêteerden die het bedrijf beëindigd hadden het geval.

1.3 Wijze van verwerving van het bedrijf

Het bijzondere karakter van de categorie geënquêteerde aanvragers blijkt ook uit de wijze van verwerving van het bedrijf.

Slechts 42% heeft het ouderlijk bedrijf overgenomen terwijl dit aandeel landelijk op circa 70% ligt. De anderen namen een bedrijf van vreemden over of stichtten zelf een bedrijf. De toegewezen aanvragers bleken al met al overwegend afkomstig te zijn uit de gevestigde boeren- en tuindersgelederen, terwijl dit bij de afgewezen aanvragers veel minder het geval was. Van de toegewezen aanvragers was bijvoorbeeld slechts een klein deel geen lid van een landbouworganisatie, terwijl dit bij de afgewezen aanvragers veel meer voorkwam. Zij zullen daardoor verstoken zijn van de informatiestroom die onder meer via de landbouwbladen binnen komt en minder gemakkelijk een beroep doen op de Sociaal-economische Voorlichtingsdienst.

Tabel 1.3 Kenmerken van de aanvragers; aangegeven is het percentage van het totaal dat het kenmerk bezit

Kenmerken	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Niet opgeleid op ouderlijk bedrijf	29	32	50	36
In loondienst gewerkt	39	39	59	44
Bedrijf van vreemde of gesticht	42	71	64	58
Geen lid standsorganisatie	19	35	23	25
Vóór 25 jaar zelfstandig	35	26	77	43

De start van het zelfstandig ondernemerschap had voor het merendeel van de aanvragers al geruime tijd geleden plaatsgevonden. Circa 30% had ten tijde van de enquête al meer dan 10 jaar een eigen bedrijf. Voor de beëindigde aanvragers is daarbij gelet op de duur van de bedrijfsuitoefening. Gezien het feit dat diverse aanvragers hun bedrijf al meerdere jaren geleden hebben beëindigd, kan worden geconcludeerd dat een deel van deze aanvragers zijn bedrijf op vrij jeugdige leeftijd heeft aanvaard. Soms werd een perspectiefvolle functie in loondienst opgegeven om een eigen bedrijf te beginnen. Bij het indienen van een aanvraag voor leenbijstand was men soms nog slechts kort zelfstandig.

1.4 Arbeid en nevenactiviteiten

De geënquêteerden werkten vrijwel allen een volle werkweek op hun bedrijf. Een deel van degenen waarvan de aanvraag werd afgewezen had nevenactiviteiten naast het eigen bedrijf. Deels lagen deze werkzaamheden in het verlengde van het bedrijf, zoals

bij loonwerk en veehandel, deels ging het om functies in loondienst buiten de agrarische sector.

Tabel 1.4 Aantal geënquêteerde aanvragers met nevenactiviteiten

Nevenactiviteiten	Toegewezen aanvragers	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf [1]
Bij aanvraag	5	9	4
waarvan in loondienst	4	4	3
Bij enquête	5	8	x
waarvan in loondienst	3	5	x
Geen nevenactiviteiten bij enquête	26	23	x
Totaal aantal geënquêteerden	31	31	22

1) Voormalige nevenactiviteiten

Van de echtgenoten werkte 70% mee op het bedrijf. Dit aandeel komt overeen met het landelijk gemiddelde. Een aanzienlijk deel van de vrouwen werkte meer dan 20 uur per week.

Een deel (6) van de echtgenoten werkte ook buiten het bedrijf. Dit betrof voornamelijk vrouwen van toegewezen aanvragers. Sinds de aanvraag was het aantal vrouwen met nevenactiviteiten verminderd. Op een deel van de bedrijven (11) werkte tevens een zoon of een ander gezinslid mee.

Tabel 1.5 Aantal geënquêteerde bedrijven naar type van arbeidsbezetting

Arbeidsbezetting	Toegewezen aanvragers	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Alleen bedrijfshoofd	7	9	7	23
Bedrijfshoofd + echtgenote	18	15	13	46
Bedrijfshoofd met zoon en/of echtgenote	6	7	2	15
Totaal aantal bedrijven	31	31	22	84

De bedrijfsuitrusting was op het merendeel van de onderzochte bedrijven goed. In slechts een gering aantal gevallen was er sprake van een minder doelmatige gebouwensituatie of was de mechanisatie volgens de geënquêteerde onvoldoende.

1.5 Voorlichting en adviezen

Voor technische adviezen deed 45% van de geënquêteerde bedrijfshoofden regelmatig een beroep op de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. Daarnaast vroeg nog 15% deze dienst incidenteel om raad. Het gebruik van de voorlichting was dan ook zeker niet minder dan op de land- en tuinbouwbedrijven in het algemeen. Uit de enquête op kleine bedrijven en die op middenbedrijven bleek dat 36 respectievelijk 60% van de bedrijven gebruik maakt van de voorlichtingsdienst [1]. Circa 42% van de geënquêteerden vroeg advies aan de voorlichting van handel en industrie.

Een deel van de geënquêteerden zei betere opbrengsten te hebben dan de doorsnee boer of tuinder in de omgeving. Zij schreven dit toe aan het toepassen van moderne methoden, onder andere in studieclubverband. Circa 40% was bij een dergelijke club aangesloten. De melkveehouders volgden vrijwel allen de prestaties van de koeien via de controlevereniging.

Van de afgewezen aanvragers waren er minder bij de voorlichting betrokken en was een kleiner deel lid van een studieclub of van een controlevereniging.

Tabel 1.6 Aandeel van geënquêteerde bedrijfshoofden dat gebruik maakt van voorlichtingsactiviteiten

Voorlichtingsactiviteit	Toegewezen aanvragers	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Totaal
Lid melkcontrôle	92	70	82
Lid studieclubs	52	29	40
Gebruik voorlichting Rijk [1]	77	42	60
Bespreken boekhoudverslag	52	45	48

1) minstens 1x per jaar

Adviezen van financiële aard vroeg circa 60% van de bedrijfshoofden aan hun boekhouders of aan het boekhoudbureau dat de administratie verzorgde. Deze bureaus verzorgden voor circa

1) Toekomst voor middenbedrijven?, J.A. van Driel, LEI 1984

een derde van de bedrijven de belastingaangifte.

De banken gaven financiële adviezen aan circa de helft van de geënquêteerden. Een derde van de geënquêteerden wendde zich daarvoor tot de bedrijfsvoorlichter. Een zelfde deel raadpleegde de Sociaal-economische Voorlichtingsdienst.

Ter voorbereiding van onder andere de belastingaangifte hield vrijwel elke geënquêteerde of zijn vrouw het verloop van de inkomsten en uitgaven bij. Op bijna de helft van de bedrijven deed men dit wekelijks of zelfs dagelijks. De anderen werkten veelal maandelijks hun administratie bij.

Bijna de helft van de geënquêteerden besprak het boekhoudverslag met zijn boekhouder. Naar aanleiding van de uitkomsten van de boekhouding had één op de vijf geënquêteerden wel een verandering aangebracht in de bedrijfsvoering. Dit was voornamelijk het geval bij de toegewezen aanvragers.

1.6 Enkele kenmerken van de geënquêteerde aanvragers in verband met de bedrijfsvoering

Aan de aanvragers is tijdens de enquête gevraagd zich op een aantal punten te vergelijken met collega's in hun omgeving. De vergelijkingen hadden betrekking op het meer of minder contact hebben met de voorlichters, het meer of minder bezoeken van bijeenkomsten, het meer of minder zelf experimenteren, het meer of minder inwinnen van informatie, het meer of minder planmatig werken, het meer of minder contact hebben met collega's, het eerder of later uitproberen van iets nieuws, het gemakkelijker of moeilijker nemen van risico's en het eerder of later aanbrengen van

Tabel 1.7 Aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar hun eigen mening over hun bedrijfsvoering

Mening over bedrijfsvoering	Toegewezen aanvragers	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Veel gunstiger dan gemiddeld	3	2	2	7
Iets gunstiger dan gemiddeld	9	6	7	22
Iets ongunstiger dan gemiddeld	11	16	6	33
Veel ongunstiger dan gemiddeld	7	7	7	21
Totaal aantal	30	31	22	83

veranderingen. Door het sommeren van de verschillen kwam naar voren dat een kwart van de aanvragers zichzelf in vergelijking met hun collega's vrijwel steeds gunstiger beoordeelde. Anderzijds vond een kwart dat zij vaak in ongunstige zin afweken van hun collega's. De toegewezen aanvragers beoordeelden zich slechts weinig gunstiger dan de beide categorieën afgewezen aanvragers.

2. DE ONDERZOCHTE BEDRIJVEN

2.1 Het bedrijfstype

De keuze van de te enquêteren bedrijven was beperkt tot die bedrijven die in het jaar van de aanvraag minstens 60% van de produktie-omvang in sbe ontleenden aan de melkveehouderij, de intensieve veehouderij of de tuinbouw.

Deze selectie heeft geleid tot de volgende verdeling ten tijde van het bedrijfsbezoek.

Tabel 2.1 Aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar type van hun bedrijf

Bedrijfstype	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf [1]	Totaal
Melkveebedrijf	12	11	6	29
Intensief veehouderijbedrijf	5	16	9	30
Tuinbouwbedrijf	14	4	7	25
Totaal aantal	31	31	22	84

1) Voormalig bedrijf

De toegewezen aanvragers hebben overwegend melkvee- en tuinbouwbedrijven. Bij de afgewezen aanvragers komen meer bedrijven met intensieve veehouderij voor.

Het onderscheid in bedrijfstype is zowel van belang voor de financiering als voor de rentabiliteitsontwikkeling. Op de melkveebedrijven dient men als regel over veel meer grond te beschikken dan op de andere in het onderzoek opgenomen bedrijven. De financiering van de grond, die meestal in eigendom van de gebruiker is, legt een belangrijk beslag op de financieringsmiddelen, maar vormt veelal ook het beste onderpand bij de kredietverwerving bij de banken.

2.2 De bedrijfsoppervlakte

De melkveebedrijven in het onderzoek hadden een oppervlakte die uiteenliep van 5 ha tot meer dan 30 ha. Gemiddeld had men

19 ha in gebruik. Op de gespecialiseerde intensieve veehouderijbedrijven was veelal maar een oppervlakte van enkele hectaren in gebruik. 10 van de 30 bedrijven hadden geen grond en van de overige onderzochte bedrijven, met overwegend intensieve veehouderij, hadden slechts weinige meer dan 2 ha in gebruik.

Op de tuinbouwbedrijven verschilde de oppervlakte per type van tuinbouwprodukt dat werd voortgebracht. De 13 bedrijven met glas hadden veelal nauwelijks meer grond dan hun oppervlakte glas. Bij de 16 tuinbouwbedrijven met open-grondteelt ging het om gemiddeld 5 ha. Dit betrof zowel groente-, bollen-, fruit- en boomkwekers.

Van de aanvragers had 73% grond in eigendom, dan wel in eigendom gehad; 14% had alleen gepachte grond en 13% had geen grond in gebruik. Van de afgewezen aanvragers die hun bedrijf hadden beëindigd had 64% de beschikking over grond in eigendom gehad. Het merendeel van de intensieve veehouderijbedrijven die waren beëindigd had niet de beschikking gehad over eigen noch over gepachte grond. Bij de toegewezen aanvragers kwamen vooral in de melkveehouderij pachtbedrijven voor.

Tabel 2.2 Aantal onderzochte bedrijven naar rechtsvorm van gebruik van de grond

Bedrijfstype en rechtsvorm	Toegewezen Aanvragers	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Melkveehouderij				
met: eigen grond	8	9	5	22
alleen pachtgrond	4	2	1	7
Intensieve veehouderij				
met: eigen grond	5	12	4	21
alleen pachtgrond	1	1	-	2
geen grond	2	3	5	10
Tuinbouw				
met: eigen grond	9	4	5	18
alleen pachtgrond	2	-	1	3
geen grond	-	-	1	1
Aantal	31	31	22	84

Alleen op de melkveebedrijven kan in beginsel de beschikbare oppervlakte een beperking vormen in de bedrijfsvoering. Voor zover de veebezetting groter is dan de beschikbare voederwinning zal er een beroep moeten worden gedaan op de aankoop van -soms duur- ruwvoer. Ten opzichte van de gemiddeld in Nederland voor-

komende rundveebezetting per ha grasland en voedergewassen had een deel van de aanvragers een zware bezetting. Zo hadden 20 van de 31 rundveehouders meer dan 3 berekende diereenheden per ha. Op 6 bedrijven had men zelfs meer dan 4 berekende diereenheden per ha.

Vooral op de bedrijven van de afgewezen aanvragers was een krappe verhouding tussen de grootte van de rundveestapel en de beschikbare oppervlakte. Op de bedrijven van toegewezen aanvragers was deze verhouding belangrijk ruimer.

2.3 Veranderingen op de bedrijven voor de aanvraag

Uit de enquête bleek dat op negen van de tien onderzochte bedrijven in de 5 jaar voor de aanvraag ingrijpende veranderingen waren aangebracht; 30% had de oppervlakte uitgebreid. Op vrijwel alle bedrijven waren gebouwen verbeterd en vergroot, of werd glas vervangen of bijgeplaatst. Op 43% van de onderzochte bedrijven werd de veestapel vergroot; 30% van de aanvragers had de werkzaamheden sterker gemechaniseerd. Op eveneens 30% van de bedrijven was de woning veranderd of vernieuwd. Bij een deel van de aanvragers had nog slechts kort voor de aanvraag de bedrijfsoverneming plaatsgevonden. Slechts enkele aanvragers hadden geen investeringen gedaan.
Het gemiddelde investeringsbedrag per bedrijf van 327.000 gulden kwam overeen met het bedrag dat werd geïnvesteerd op de bedrijven die een ontwikkelingsplan uitvoerden. Tussen de categorieën aanvragers was geen verschil in gemiddeld investeringsbedrag.

Voor de financiering had het overgrote deel van de aanvragers een beroep gedaan op de bank. Bijna een derde van de geënquêteerden had eigen middelen voor de investering kunnen aanwenden en enkelen verkregen middelen van hun ouders of familieleden. Van de financieringsmiddelen werd 88% door de banken verstrekt, 7% betrof eigen middelen, 3% van ouders en 2% van anderen. Tussen de categorieën aanvragers was vrijwel geen verschil in financieringswijze van de investeringen.

Voordat de aanvragers de investeringen verrichtten hadden zij zich veelal wel laten adviseren door deskundigen; 10% had geen advies hierover gevraagd. Het advies werd overwegend gevraagd aan de bedrijfsvoorlichting (62%) en de banken (29%). In wat minder gevallen had men zich gewend tot de boekhouder en de sociaal-economische voorlichtingsdienst. In 10% van de gevallen adviseerde de voorlichting van handel en industrie.

Het contact met de voorlichting zal verband houden met het beroep dat de helft van de aanvragers had gedaan op het Borgstellingsfonds voor de Landbouw. In dit opzicht was er geen verschil tussen toe- en afgewezen aanvragers. Wel was een groter deel van de verzoeken van afgewezen aanvragers reeds toen niet gehonoreerd. Dit betrof vooral degenen die inmiddels het bedrijf hadden beëindigd.

Tabel 2.3 Investeringen op de onderzochte bedrijven in de periode 5 jaar voor de aanvraag

Geïnvesteerd bedrag	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Geen	2	3	1	6
tot 100.000 gulden	4	2	3	9
100.000-200.000 gulden	4	4	4	12
200.000-400.000 gulden	12	9	3	24
400.000 gulden en hoger	9	12	11	32
Totaal	31	30	22	83

Tabel 2.4 Aantal veranderingen op de onderzochte bedrijven in de periode 5 jaar vóór de aanvraag

Aard van de verandering	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Aantal bedrijven zonder veranderingen	2	3	1	6
Aantal bedrijven met veranderingen	29	28	21	78
Wijziging bedrijfsoppervlakte				
door: aankoop grond	7	3	2	12
overname pachtgrond	4	2	1	7
bijpachten grond	5	1	-	6
Wijziging gebouwen				
door: uitbreiding	16	20	11	47
overname	2	2	1	5
modernisering	4	8	7	19
Wijziging woning	7	10	7	24
Wijziging glasopstanden				
door: uitbreiding	4	-	3	7
modernisering	5	-	-	5
Wijziging veestapel	13	15	8	36
Wijziging mechanisatie	12	7	6	25
Nieuw bedrijf begonnen	5	4	8	17
Wisseling van bedrijf	1	2	2	5
Andere bedrijfsopzet	2	-	3	5
Totaal aantal bedrijven	31	31	22	84

2.4 De ontwikkeling van de bedrijfsomvang

Bij de keuze van de te enquêteren bedrijven is een benedengrens aangehouden van 90 sbe, terwijl een bovengrens van 250 sbe is gehanteerd. De gemiddelde omvang van de bedrijven in het jaar van de aanvraag, veelal is dat 1980 of 1981, van 170 sbe komt overeen met de gemiddelde omvang van de hoofdberoepsbedrijven omstreeks die tijd. De geënquêteerde bedrijven verschilden bij de aanvraag belangrijk in produktie-omvang. Zo was 37% kleiner dan 150 sbe en van 30% was de omvang meer dan 200 sbe.

Tabel 2.5 Aantal geënquêteerde bedrijven naar produktie-omvang bij de aanvraag

Produktie-omvang	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
90 - 150 sbe	11	14	7	32
150 - 200 sbe	10	10	8	28
200 - 250 sbe	10	7	7	24
Totaal	31	31	22	84

Tabel 2.6 Aantal bedrijven naar groei van de produktie in de 5 jaren voor de aanvraag

Produktiegroei	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
geen groei of lager dan 5% per jaar	10	12	8	30
5 - 10% per jaar	7	7	3	17
10 - 20% per jaar	7	10	6	23
hoger dan 20% per jaar	7	2	4	13
Totaal	31	31	21	83
Gemiddeld per jaar	7,5%	6,6%	6,6%	6,9%

De bedrijven van de toegewezen aanvragers en die van aanvragers die het bedrijf beëindigden zijn iets groter dan die van

afgewezen aanvragers die het bedrijf voortzetten. Zoals uit het vooronderzoek bleek waren de bedrijven vóór het indienen van de aanvraag belangrijk gegroeid. Dit bleek ook bij de geënquêteerden het geval te zijn. In 1976 was bijvoorbeeld 25% van de bedrijven nog kleiner dan 90 sbe en slechts weinig bedrijven waren toen al groter dan 180 sbe, terwijl op het moment van de aanvraag 45% die omvang had bereikt. Gemiddeld waren de bedrijven met circa 40%, ofwel met bijna 7% per jaar gegroeid.
Dit groeitempo komt overeen met de bedrijven die een ontwikkelingsplan uitvoerden. Landelijk werden de bedrijven in de periode 1975-1980 2,7% per jaar groter [1].

Tussen de bedrijven onderling was een groot verschil in groeitempo. Sommige kleinere bedrijven breidden hun produktie in korte tijd sterk uit, andere hadden een gematigder tempo of bleven beneden het gemiddelde.

2.5 Opbrengsten

Aan de geënquêteerden is gevraagd om aan te geven of de opbrengsten van hun gewassen en hun veehouderij-activiteiten overeenkwamen met die van de boeren en tuinders in hun omgeving. Zo is aan de veehouders gevraagd hoe hoog de gemiddelde melkgift per koe op hun bedrijf was. De eigen opgave van het opbrengstniveau bleek in overeenstemming met de indeling naar de melkgift per koe. Volgens 35% van de geënquêteerden waren de opbrengsten op hun huidige bedrijf als regel beter dan gemiddeld in hun omgeving. Eveneens 35% had ongeveer gelijke opbrengsten en van 30% lagen de opbrengsten lager.

Tabel 2.7 Oorzaken van een lagere produktie volgens geënquêteerden

Oorzaak	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Totaal
Ziekten	1	6	7
Onvoldoende zorg	5	1	6
Pas uitgebreid	-	3	3
Onvoldoende financiële middelen	-	4	4
Ongeschikte grond	1	-	1

1) Landbouw Economisch Bericht 1982, pagina 57

Bij de afgewezen aanvragers waren er verhoudingsgewijs meer met hogere en ook meer met lagere opbrengsten. Van de toegewezen aanvragers had daarentegen de helft gemiddelde opbrengsten. De afwijkende opbrengsten werden toegeschreven aan onder andere ziekten, onvoldoende verzorging als gevolg van nevenactiviteiten en soms ook aan het ontbreken van financiële middelen om voldoende krachtvoer te verstrekken of om de voorzieningen in de gebouwen te verbeteren of om de uitgangssituatie aan te passen.

3. HET INDIENEN VAN DE AANVRAAG

De aanvragen om gemeentelijke hulp werden veelal in 1980 en 1981 ingediend. Een klein aantal van de aanvragen dateerde uit de daaraan voorafgaande jaren. Ondanks de tijd die sinds de aanvraag was verstreken konden de aanvragers, op het moment van de enquete, vaak met steun van hun vrouw veelal nog duidelijk aangeven wat er voor de aanvraag op het bedrijf was gebeurd. De gang van zaken bij de afwikkeling stond hen daarentegen veel minder scherp voor de geest. De aanvraag en de behandeling stonden nogal ver van hen af en niet alleen door het tijdsverloop was hun informatie hierover gebrekkig.

Op basis van informatie van de aanvragers, uit gesprekken met deskundigen en uit de rapporten die ten behoeve van de beslissing werden opgesteld, zal op een aantal facetten van de aanvraag worden ingegaan.

3.1 De oorzaken van de problemen

Zoals reeds is gebleken hadden de aanvragers in de periode voor de aanvraag veel wijzigingen in hun bedrijven aangebracht. Op veel bedrijven was daardoor de produktiecapaciteit sterk gegroeid. De uitvoering van de plannen had veelal nog in een periode met opgaande conjunctuur plaatsgevonden. De onroerend goedprijzen lagen toen op een nog niet eerder bereikt niveau. De bouw van ligboxenstallen in de rundveehouderij heeft toen eveneens zijn maximum gehad.

Aan de aanvragers is gevraagd of het jaar voor de RZ-aanvraag gekenmerkt werd door een afwijking van kosten, opbrengstniveau en opbrengstprijzen. De meesten vonden de kosten hoger dan in de voorgaande jaren. Dit betrof dan vooral de rente, maar ook de energie, het veevoer en andere benodigdheden. De opbrengstprijzen lagen daarbij volgens een derde deel van de aanvragers lager dan voordien. Slechts weinigen hadden toen hogere prijzen kunnen maken. De opbrengst van de gewassen en van de veehouderij was voor tweederde van de aanvragers lager dan in eerdere jaren. Men had overwegend te kampen gehad met ziekten, maar ook met ongunstige weersomstandigheden en aanloopproblemen bij nieuwbouw of bedrijfsverplaatsing, of men was er niet in geslaagd de aanwezige capaciteit maximaal te benutten. Slechts weinig aanvragers hadden in het jaar van de aanvraag betere technische resultaten behaald dan voordien.

Uit tabel 3.1 blijkt dat de lagere opbrengsten vooral genoemd werden door toegewezen aanvragers. Volgens velen van hen evenals voor velen van de aanvragers die het bedrijf reeds hadden beëindigd, waren ook de opbrengstprijzen ongunstig geweest. Het

hogere kostenniveau werd door allen in gelijke mate ondervonden.

Tabel 3.1 Door aanvragers genoemde omstandigheden in het jaar voor de aanvraag; aandeel van de betreffende aanvragen

Omstandigheden	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Lagere opbrengsten	71%	61%	68%	67%
Lagere opbrengstprijzen	45%	16%	45%	35%
Hogere kosten	77%	81%	77%	79%

Voor het ontstaan van de financiële problemen noemden de 84 aanvragers in totaal 187 factoren. De meest genoemde waren de lage opbrengsten, de hoge kosten en de tegenvallende prijzen. Verder werden genoemd arbeidsongeschiktheid, te grote investeringen, zwakke financiële positie en problemen als het faillissement van een aannemer.

Bij de toegewezen aanvragers zat het knelpunt vooral in de te lage opbrengsten. Bij de beide categorieën van afgewezen aanvragers speelden ook andere factoren een belangrijke rol.

Tabel 3.2 De door de geënquêteerden genoemde oorzaken van de financiële problemen

Oorzaken	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Lage opbrengsten	25 (29) [1]	21 (22)	14 (21)	60 (72)
Hoge bedrijfskosten	21 (11)	22 (15)	15 (12)	58 (38)
Lage prijzen	13 (12)	11 (11)	8 (5)	32 (28)
Arbeidsongeschiktheid aanvrager	4 (6)	1	3 (3)	8 (9)
Investeringen boven begroting	4	5	1	10
Zwakke financiële positie	-	-	6	6
Wegvallen neveninkomsten	-	-	2	2
Overige	2 (4)	4 (11)	5 (8)	11 (23)

1) Tussen haakjes het aantal oorzaken volgens de financieringsdeskundigen

In het algemeen zal ook de lichamelijke gesteldheid, met het oog op het leiden van een bedrijf, tot een opeenstapeling van problemen hebben kunnen leiden. Bij het indienen van de aanvraag had bijvoorbeeld 15% van de aanvragers niet zijn normale gezondheid. In enkele gevallen veroorzaakte dit bij enkele gezinsleden problemen, die hun weerslag vonden in het bedrijf.

In de rapporten ten behoeve van de aanvraag hebben de financieringsdeskundigen eveneens de oorzaken van de financiële problemen aangegeven. Zij noemden in totaal 170 factoren die hiervoor verantwoordelijk waren. De verdeling hiervan, over de categorieën en over de redenen, kwam overeen met die welke door de geënquêteerden was aangegeven. De rapporteurs noemden de weersomstandigheden en ziekte als belangrijkste redenen die tot een produktieverlaging hadden geleid. Ook wezen zij op de hoge kosten en het lagere prijsniveau. Daarnaast wezen zij nog op oorzaken die buiten de schuld van de aanvragers lagen, zoals ziekten, de bedrijfsstructuur en de financiële problemen van derden.

Over het geheel betrof het in belangrijke mate niet door de ondernemer te beïnvloeden factoren, zoals de kostenontwikkeling, de lage prijzen, ziekten en weersomstandigheden. Voor zover de lage produktie veroorzaakt werd door ziekten van vee en van de gewassen kan de vraag gesteld worden of deze oorzaak door de bedrijfsvoering had kunnen worden vermeden.

3.2 De advisering

Ruim de helft van de geënquêteerden werd op de dreigende financiële situatie gewezen. Meestal gebeurde dit door de kassier van de bank, ook wel door leveranciers, de boekhouder en de voorlichter. Voor de anderen bleek hun krappe financiële situatie uit het niet meer kunnen betalen van rekeningen, het niet meer kunnen voldoen aan rente- en aflossingsverplichtingen, het ontbreken van verdere kredietmogelijkheden en uit de achteruitgang van het inkomen.

Circa een derde van de aanvragers had op dat moment zelf geen oplossing voorhanden. De anderen dachten vooral door het aantrekken van extra krediet van de bank of door uitstel van betaling aan de moeilijkheden te kunnen ontkomen. Ook verwachtte een deel door het bedrijf te veranderen, of door een nevenberoep te gaan uitoefenen, voldoende financiële middelen te verkrijgen. Circa één op de vijf aanvragers verwachtte met behulp van de overheid (Rijk of gemeente) een oplossing te bereiken.

Van de toegewezen aanvragers verwachtte ruim de helft hetzij door leningen bij de bank, hetzij via overheidssteun, het bedrijf te kunnen voortzetten. Bij de beide categorieën van afgewezen aanvragers waren er daarentegen meer die òf geen oplossing òf een andere oplossing zagen.

Vervolgens hebben vrijwel alle aanvragers advies ingewonnen. Vooral aan de bank en de sociaal-economische voorlichters is ad-

vies gevraagd. Verder ging men ook naar de boekhouder en de bedrijfsvoorlichter. Enkelen gingen rechtstreeks naar de gemeente. Van de 113 adviezen richtte bijna 90% zich op de RZ-aanvraag bij de gemeente. De overige adviezen betroffen het stoppen met het bedrijf. Deze werden door de banken, de sociaal-economische voorlichters en ook wel de boekhouders gegeven.

Tabel 3.3 Aan aanvragers verstrekte adviezen bij financiële problemen

Adviseur en advies	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Bedrijven met advies	31	29	21	81
Bank: RZ-gemeente aanvragen	15	9	5	29
voorlichting inschakelen	-	1	-	1
stoppen	1	5	2	8
SEV : RZ-gemeente aanvragen	11	10	12	33
stoppen	-	3	1	4
Voorlichter : RZ-gemeente aanvragen	7	6	2	15
Boekhouder : RZ-gemeente aanvragen	6	3	1	10
krediet bank	-	1	-	1
stoppen	-	1	1	2
Gemeente : RZ-gemeente aanvragen	3	1	-	4
Overige adviezen : RZ-gemeente aanvragen	2	2	2	6
Geen advies ingewonnen	-	2	1	3

Uit de gesprekken met de financieringsdeskundigen kwam eveneens de sterke functie van de sociaal-economische voorlichters bij de advisering over de RZ-aanvragen naar voren. Daarnaast zouden volgens deze informatie ook de boekhoudbureaus een grote rol vervullen. Daarentegen had men de indruk dat de banken een minder sterke rol vervulden. De financieringsdeskundigen wezen nog op het adviseren tot een bijstandsaanvraag door coöperaties. De leveranciers blijken echter volgens de geënquêteerde aanvragers zelf nauwelijks een rol te vervullen. Voorts blijkt dat de betrokkenheid van financieel belanghebbenden bij de aanvraag tamelijk gering was, zeker bij de categorie met de grootste problemen. De neutrale advisering door onder anderen sociaal-economische voorlichters blijkt sterk vertegenwoordigd bij de afgewezen aanvragers die hun bedrijf hadden beëindigd.

In het onderzoek kon slechts gedeeltelijk worden ingegaan op het probleem van de onterechte verwachtingen die soms door het advies om een beroep te doen op de RZ kunnen worden gewekt. Een belangrijk deel van deze aanvragers zal ofwel worden afgewezen omdat men elders nog krediet kan krijgen, ofwel bij voorafgaande informatie ten behoeve van de aanvraag bemerken dat de regeling op hen niet van toepassing kan zijn. Uit het vooronderzoek bleek dat een verhoudingsgewijs klein aantal aanvragers werd afgewezen omdat men elders nog krediet kon krijgen.

De geringe rol van belanghebbende kredietverstrekkers bij de aanvraagindiening wijst er voorts op dat weinig bedrijven naar de RZ werden verwezen, waarvan de levenskansen al uiterst gering werden geacht. De RZ-toewijzing zou in dergelijke gevallen wel het risico van de crediteuren verminderen.

Het merendeel van de aanvragers was het eens met het verkregen advies om een RZ-aanvraag in de dienen. Men zag veelal zelf geen andere oplossing. Slechts een klein aantal aanvragers gaf de voorkeur aan een bankkrediet. Met het advies om te stoppen was men het veelal niet eens.

3.3 Het indienen van de aanvraag

De aanvraag om gemeentelijke hulp werd door 20% van de geënquêteerden zelf verzorgd. Deels hadden zij ervaring met de regeling, deels werden zij door een gemeente-ambtenaar geholpen. De andere aanvragers ontvingen hulp bij het invullen van de formulieren van de sociaal-economische voorlichter (43%), van de boekhouder (15%), van de voorlichter van het consulentschap (13%) en van de bank (10%).

Tabel 3.4 Aantal geënquêteerden naar hulp bij het indienen van de RZ-aanvraag

Hulpverlener	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
SEV	12	10	12	34
Boekhouder	4	6	3	13
Voorlichter	5	4	2	11
Bank	5	2	1	8
Geen hulp, zelf ingevuld	5	9	4	18
Totaal	31	31	22	84

De geraadpleegde financieringsdeskundigen hadden de indruk dat slechts weinig aanvragers geheel zelfstandig een aanvraag opstelden. Men zou dit vrijwel geheel aan de deskundigen overlaten. In dit verband kan nog worden opgemerkt dat het zelf invullen en indienen op een enkele uitzondering na geen verband heeft gehad met het ontbreken van mogelijkheden tot hulp. Een groot aantal van degenen die zelf invulde, was bovendien lid van een standsorganisatie.

4. DE RAPPORTERING DOOR DE FINANCIERINGSDESKUNDIGEN

4.1 De werkwijze

Na de ontvangst van de aanvraag vraagt de gemeente binnen één of twee weken een rapport van de Directie LAVO. Als regel wordt het verzoek om een rapport vergezeld door de boekhoudingen van de drie laatste jaren. Het ontbreken van de vereiste recente boekhoudingen leidt soms wel tot vertraging zodat niet direct een verzoek tot rapportage kan uitgaan.

De financieringsdeskundigen maken op basis van de boekhoudingen van de afgelopen drie jaren een begroting waarbij zo goed mogelijk rekening wordt gehouden met de individuele bedrijfsomstandigheden. Het maximale tekort wordt met de nodige voorzichtigheid bepaald. Meestal wordt bij opbrengstramingen uitgegaan van de laagste normen bij het gebruik van normen-bundels als: het Handboek voor de Rundveehouderij, Kwantitatieve informatie voor de Akkerbouw en de Groenteteelt in de Vollegrond en Kwantitatieve informatie voor de Glastuinbouw.

Aparte aandacht verdient bij de rapportage de post privé die volgens de boekhoudingen van de aanvragers soms een onwaarschijnlijk grote omvang heeft. Soms zijn inderdaad grote privé-uitgaven gedaan, maar veel meer is er sprake van het opnemen van gelden om lonen te betalen en om andere zaken te bekostigen. De post privé wordt bij de begroting tot de ware proporties teruggebracht. Bij de rapportering wordt tevens een bedrijfsbezoek gebracht waarbij gezocht wordt naar verklaringen voor vragen die bij de bestudering van de boekhouding naar voren zijn gekomen. Ook worden de mogelijke oplossingen met de aanvrager besproken.

Ten behoeve van het opstellen van een balans wordt een eventuele herwaardering van de roerende en onroerende goederen toegepast. Overigens is de vermogenssituatie op zich niet bepalend voor het beoordelen van het bedrijf, wel van de kredietmogelijkheden. Uit gesprekken met de aanvrager, stand van de gewassen en de produktie vormt de financieringsdeskundige zich een oordeel over het vakmanschap en het ondernemerschap van de aanvrager. Van belang is of men de grote lijn van het bedrijf ziet of het bedrijf alleen maar als technisch gebeuren beschouwt. Daarnaast wordt gelet op de economische deskundigheid en op de mentale hardheid die nodig is voor de produktie en de afzet bij bepaalde produkten.

Hoewel alle aanvragers bezocht zijn door een financieringsdeskundige kan 13% zich daarvan niets meer herinneren. 37% van de aanvragers heeft bezoek gehad van een ambtenaar van de gemeente.

Over het bezoek van de financieringsdeskundige had 13% van de geënquêteerden, bijna allen afgewezen aanvragers, klachten. Over het contact met de gemeente-ambtenaar had circa een vierde

van de betreffende aanvragers klachten. Vooral van de aanvragers die inmiddels het bedrijf beëindigd hadden, had een groot aantal onplezierige ervaringen. Het laten merken dat de aanvrager weinig kans op succes had bij de aanvraag, was de meest voorkomende klacht.

4.2 De financiële situatie op de bedrijven

Uit de boekhoudingen van de geënquêteerde aanvragers blijkt dat in de drie jaren voor de aanvraag een derde van de aanvragers gemiddeld een negatief inkomen heeft gehad. Een ongeveer gelijk deel had weliswaar een gemiddeld positief inkomen, maar dat was lager dan f. 15.000,-.

Het aandeel van het eigen vermogen in de bezittingen was ook na een eventuele herwaardering van onder meer het onroerend goed bij 19 van de 84 aanvragen negatief. Bijna een derde van de aanvragers had een gering eigen vermogen. Het was positief, maar minder dan 20% van de bezittingen.

De combinatie van eigen vermogen en inkomen geeft een zeer uiteenlopend patroon te zien. Bij een deel van de aanvragers waren zowel inkomen als vermogen negatief, bij anderen daarentegen was de situatie vrij gunstig. Zoals uit tabel 4.1 blijkt, was de financiële situatie van de afgewezen aanvragers aanmerkelijk slechter dan van de toegewezen aanvragers. Op basis van de naar voren gekomen inkomens kan men zich afvragen waarom een deel van de aanvragers toch werd toegewezen. Een plotselinge inkomensinzinking heeft daarbij blijkbaar een rol gespeeld.

Tabel 4.1 Aantal geënquêteerde aanvragers naar gemiddeld bedrijfsinkomen voor de aanvraag en naar aandeel van het eigen vermogen

Percentage eigen vermogen	Gemiddeld bedrijfsinkomen (x 1.000 gulden) 1)				
	negatief	0-15	15-30	30 en hoger	totaal
Negatief	11	4	2	2	19
0-10	4	4	2	1	11
10-20	6	6	2	1	15
20-30	5	4	5	3	17
30 en hoger	4	8	7	2	21
Onbekend	-	-	1	-	1
Totaal	30	26	19	9	84
waarvan:					
toegewezen	4	10	10	7	31
afgewezen voortgezet	15	10	4	2	31
afgewezen beëindigd	11	6	5	-	22

1) Bron: Rapporten financieringsdeskundigen

4.3 De inkomensramingen van de financieringsdeskundigen

Aan de hand van de bedrijfsboekhoudingen, verzamelde gegevens en indrukken hebben de deskundigen voor 72 van de 84 onderzochte bedrijven een raming van het toekomstige inkomen gemaakt. Daarbij is soms rekening gehouden met het feit dat tegen bepaalde voorwaarden door de gemeente financiële hulp zal worden geboden.

De begrotingen geven een sterk uiteenlopend bedrijfsinkomen te zien. Op een groot aantal onderzochte bedrijven blijkt geen positief inkomen te kunnen worden behaald. Deze sombere inkomensverwachting zal mede ingegeven zijn door het inkomen dat in de jaren voor de aanvraag werd verkregen. Dit blijkt onder meer uit tabel 4.2 waarin het geraamde inkomen in verband is bezien met het inkomen in de drie jaren voor de aanvraag. Vooral veel afgewezen aanvragers hebben zeer lage tot zelfs sterk negatieve inkomens. De toegewezen aanvragers hadden daarentegen veelal nog wel positieve inkomens behaald in de jaren voor de aanvraag.

Tabel 4.2 Aantal bedrijven ingedeeld naar het door de financieringsdeskundigen geraamd inkomen en naar het gemiddelde inkomen in de drie jaren voor de aanvraag

Gemiddeld inkomen voor de aanvraag	Geraamd inkomen (x 1.000 gulden) [1]							
	negatief	0-15	15-20	20-30	30-40	40 en hoger	onbekend	totaal
Lager dan 10.000 negatief	3	6	2	5	-	-	3	19
0-10.000 negatief	1	2	3	1	1	1	2	11
0-15.000	3	3	2	6	9	-	3	26
15-20.000	-	3	1	1	2	1	1	9
20-30.000	-	1	3	1	2	1	2	10
30-40.000	-	-	1	3	2	1	1	8
40.000 en hoger	-	-	-	1	-	-	-	1
Totaal	7	15	12	18	16	4	12	84
waarvan:								
toegewezen	-	2	3	8	11	4	3	31
afgew. voortgezet	3	7	4	7	3	-	7	31
afgew. beëindigd	4	6	5	3	2	-	2	22

1) Bron: Rapporten financieringsdeskundigen

Tabel 4.3 Gehanteerde normen voor de berekening van de arbeidsopbrengst per eenheid (in guldens)

Eenheid	1975/76	1976/77	1977/78	1978/79	1979/80	1980/81	1981/82	1982/83	1983/84
Per melkkoe	474	166	556	557	469	161	450	442	362
Per stuks mestvee	114	40	133	134	113	39	108	106	87
Per stuks jongvee	147	51	172	173	145	50	140	137	112
Per mestvarken	90	34	53	40	42	26	45	66	17
Per fokvarken	656	425	500	232	306	155	438	643	276
Per mestkalf	352	-43	119	84	76	71	155	80	73
Per opfokhen	1,20	2,05	1,51	-0,18	0,72	1,68	1,06	-1,25	1,13
Per leghen	2,66	4,56	3,36	-0,40	1,60	3,74	2,36	-2,77	2,50
Per mestkuiken	1,21	0,80	0,88	0,68	1,03	1,07	1,06	0,40	0,11
Snijbloemen onder glas per sbe	94	65	91	79	38	80	120	112	192
Groenten onder glas per sbe	117	137	60	84	66	176	154	40	89
Bloembollen per are	67	115	89	93	66	81	42	63	76
Boomkwekerij per are	.	.	.	.	146	110	81	85	167
Groenten open grond per ha	3850	7600	2770	1770	3370	4050	3390	1910	6150
Klein fruit per ha	9625	19000	6925	4425	8425	10125	8475	4775	15375
Aardbeien per ha	14900	29412	10720	6850	13042	15674	13119	7392	23801
Aardappelen per ha	.	2850	370	940	562	2359	1390	1334	2900
Suikerbieten per ha	.	3505	892	752	2280	2332	709	1241	1044
Tarwe per ha	.	.	751	649	881	.	487	920	609
Snijmais per ha	.	.	.	773	628	580	828	985	873

De geraamde inkomens kan men ook zien als mogelijk inkomen van het betreffende bedrijf. Dit is dan het geval als er in de bedrijfsomvang sinds de aanvraag geen veranderingen werden aangebracht. De geraamde inkomens zijn daarom vergeleken met het inkomen dat de bedrijven met overeenkomstige kenmerken (zoals type en grootte) in de betreffende periode hebben behaald. Bij deze vergelijking is gebruik gemaakt van de uitkomsten van al door het LEI onderzochte bedrijven. Per bedrijf is op basis van de gemiddelde arbeidsopbrengst van de ondernemer per produktie-eenheid (zie tabel 4.3) in de betreffende jaren een zogenaamd referentie-inkomen bepaald.

Van het overgrote deel van de toegewezen aanvragen is de inkomensraming hoger dan zowel het inkomen vóór de aanvraag, als het berekende referentie-inkomen. Van circa tweederde van de afgewezen aanvragers blijft de raming achter bij het berekend inkomen, maar is eveneens bij tweederde deel hoger dan het gemiddelde inkomen.

Tabel 4.4 Aantal bedrijven ingedeeld naar door de financieringsdeskundigen geraamd inkomen en naar het berekende referentie-inkomen in de jaren voor de aanvraag

Gemiddeld referentie-inkomen voor de aanvraag	Geraamd inkomen (x 1.000 gulden) [1]							
	negatief	0-15	15-20	20-30	30-40	40 en hoger	onbekend	totaal
0-15.000 gulden	1	3	3	3	7	1	1	19
15-20.000 gulden	-	2	3	-	5	-	3	13
20-30.000 gulden	1	3	1	10	4	1	1	21
30-40.000 gulden	2	2	3	3	-	1	3	14
40.000 gulden en hoger	2	5	-	1	-	1	2	11
Onbekend	1	-	2	1	-	-	2	6
Totaal	7	15	12	18	16	4	12	84
waarvan:								
toegewezen	-	2	3	9	10	4	3	31
afgew. voortgezet	3	7	4	7	3	-	7	31
afgew. beëindigd	4	6	5	3	2	-	2	22

1) Bron: Rapporten financieringsdeskundigen

4.4 De voorstellen van de financieringsdeskundigen

Bij het beoordelen van de voorstellen van de financieringsdeskundigen dient er op te worden gewezen dat de keuze van de afgewezen aanvragers in het onderzoek beperkt was tot degenen waarvan het bedrijf onvoldoende levensvatbaar werd gevonden.

In het rapport nemen de financieringsdeskundigen veelal slechts de kerngegevens op. De toelichting op de aanvraag houdt men veelal zo kort en zakelijk mogelijk. In de rapportage neemt men als regel geen negatieve informatie op. Wel kan mondeling bij de behandeling toelichting worden verstrekt door de financieringsdeskundige.

In sommige provincies probeert men te komen tot duidelijke conclusies en voorstellen. Soms vragen de gemeenten hier om. In andere delen van het land kiest men minder uitgesproken partij en vindt op basis van het rapport een meningsvorming plaats.
Voor de 84 aanvragen hadden de financieringsdeskundigen 120 voorstellen gedaan.

Voor bijna de helft van de aanvragers werd het verstrekken van leenbijstand genoemd. Soms werd deze hulpverlening gecombineerd met een bijdrage in het levensonderhoud en met een bedrag om niet. Voor ruim 40% van de aanvragers was hun rapport positief en voor eveneens ruim 40% negatief met betrekking tot de bijstandsverlening. In de overige rapporten ontbrak een duidelijke conclusie of stelde de financieringsdeskundigen de conclusie ter discussie in de PCZ. Uit gesprekken met de deskundigen is gebleken dat de adviezen veelal tot stand zijn gekomen na overleg met collega's, bijvoorbeeld in het consulentschap dat de voorlichting ten behoeve van het betreffende bedrijf dient te verlenen. Dit is met name in de tuinbouw het geval.

Tabel 4.5 Aantal voorstellen gedaan in de rapporten van de financieringsdeskundigen

Voorstel	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Leenbijstand	28	6	3	37
Uitkering levensonderhoud	7	3	3	13
Uitkering om niet	2	-	-	2
Aanvraag afwijzen	2	16	17	35
Leverancierskrediet	-	2	1	3
Verkoop onroerend goed	1	4	-	5
Uitstel betalen bankschuld	3	2	1	6
Overige oplossingen	6	6	4	16
Geen oplossing of voorstel	2	8	2	12

Het voorstel om leenbijstand te verlenen ging in een aantal gevallen gepaard met andere voorstellen. Bij de toegewezen aanvragers werd daarbij onder meer gewezen op de noodzaak om een deel van de hulp om niet te verstrekken en om een bijdrage te geven in de kosten van levensonderhoud. Ook werd leenbijstand voorgesteld in combinatie met veranderingen in de financiering en in de bedrijfsvoering. Voornamelijk bij de afgewezen aanvragers ging het voorstel om leenbijstand te verlenen gepaard met suggesties om via uitstel of kwijtschelding van schuld of verkoop van onroerend goed een verbetering van de financiële situatie te bereiken. Toch werd voor enkele afgewezen aanvragers ook zonder verdere voorstellen de mogelijkheid van leenbijstand genoemd.

De voorstellen van de financieringsdeskundigen dienen te worden bezien in samenhang met hun motivering. De leenbijstand werd als oplossing aangedragen voor degenen die een levensvatbaar bedrijf hadden of op andere gronden positieve verwachtingen hadden gewekt. In enkele gevallen werd leenbijstand voorgesteld in combinatie met andere oplossingen. Dit ging deels samen met positieve en deels met negatieve overwegingen.

Levensonderhoud werd soms voorgesteld om het gezin een inkomen te geven omdat het bedrijf enige tijd niet in de behoefte zou kunnen voorzien.

Het afwijzen van het verzoek om leenbijstand vond plaats vanwege de onvoldoende levensvatbaarheid van het bedrijf of omdat de hulp door middel van RZ geen oplossing zou kunnen bieden voor het bedrijf. Dit laatste kwam vooral voor bij degenen die het bedrijf nadien hebben beëindigd, terwijl het oordeel van de te geringe levensvatbaarheid vooral werd gegeven aan nog voortgezette bedrijven. Blijkbaar was een deel van de aanvragers reeds in een zeer moeilijke situatie gekomen. Voor hen zou de hulp door middel van leenbijstand geen oplossing meer geven.

Tabel 4.6 Motivering van voorstellen van deskundigen

Voorstel	Levensvatbaar bedrijf	Andere pos. overw.	Niet levensv. bedrijf	Andere neg. overw.	Andere overwegingen	Geen motivering
Levensonderhoud	1	1	-	5	-	1
Leenbijstand	8	6	-	2	7	3
Leenbijstand en andere hulp	2	2	2	5	3	-
Overige oplossingen	2	1	2	4	1	3
Afwijzen verzoek	-	2	4	13	1	3
Totaal	13	12	8	29	12	10
waarvan						
- toegewezen	12	5	-	1	9	4
- afgewezen voortgezet	1	5	8	12	2	3
- afgewezen beëindigd	-	2	-	16	1	3

De mening van de deskundigen over de levensvatbaarheid van het bedrijf hangt enigermate samen met de omvang van het bedrijf in standaardbedrijfseenheden (sbe).

Bij de kleinere bedrijven met 90-120 sbe werd veelal aangegeven dat het bedrijf niet levensvatbaar was en verlening van leenbijstand niet wenselijk werd geacht. Voor de grotere bedrijven werd daarentegen meer de omschrijving gehanteerd dat de aanvrager ook met financiële hulp zijn zelfstandigheid niet zou kunnen behouden. Voor een belangrijk deel waren dit ook de aanvragers die reeds in een moeilijke financiële positie zaten.

De voorstellen om leenbijstand te verlenen hadden vrijwel alleen betrekking op bedrijven waarvan het inkomen meer dan f 25.000,- zou bedragen. Om de kans van slagen van hun voorstel te vergroten werd soms ook in overweging gegeven om een deel van de hulp om niet te verstrekken of om te voorzien in het levensonderhoud van de aanvrager.

Voor de bedrijven waar de mogelijkheid ontbrak dat de aanvrager een toereikend inkomen zou verkrijgen, werd eveneens voorgesteld om een bijdrage in de kosten van levensonderhoud te verlenen. Bij anderen bleek de oplossing in eerste instantie te moeten worden verwacht van een tegemoetkomende houding van de crediteuren of van het nemen van maatregelen zoals de verkoop van onroerend goed om de verhoudingen tussen bezittingen en schulden te verbeteren.

5. DE BESLISSING EN DE GEVOLGEN VOOR HET BEDRIJF EN HET GEZIN

Uit gesprekken met financieringsdeskundigen van het Ministerie van Landbouw en met medewerkers van de sociaal-economische voorlichtingsdiensten blijkt dat er per provincie een uiteenlopende werkwijze was bij het besluiten over de RZ-aanvragen.

Sinds kort zijn deze verschillen verdwenen. Eerder werd in sommige provincies overlegd in de Plaatselijke Commissies Zelfstandigen over de RZ-aanvragen zonder dat de financieringsdeskundige die het rapport had opgesteld hierbij aanwezig was.

Momenteel is de opsteller van het rapport steeds aanwezig en kan soms ook deelnemen aan de advisering. In enkele gebieden is bijwoning niet altijd mogelijk en wordt gezorgd dat er een goed geïnformeerde collega van de opsteller van het rapport aan de vergadering van de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen kan deelnemen.

In enkele provincies nemen ook de sociaal-economische voorlichters deel aan de beraadslagingen en besluitvorming in de betreffende commissies. Uiteraard alleen voorzover het aanvragen van land- en tuinbouwbedrijven betreft waarover zij dan toelichting wensen te geven. Een al te grote betrokkenheid bij de besluitvorming wordt echter door de medewerkers van de betreffende sociaal-economische voorlichtingsdiensten niet op prijs gesteld.

5.1 De termijn waarop beslist wordt

Ondanks de als regel snelle werkwijze van de financieringsdeskundigen duurde het veelal lang voordat de aanvragers op de hoogte werden gesteld van de beslissing van het College van Burgemeester en Wethouders. Het lange uitblijven van een beslissing noemden de sociaal-economische voorlichters een belangrijk knelpunt. In de praktijk betekent dit dat zij de crediteuren rustig moeten zien te houden. Van de kant van de bank wordt de lange tijdsduur van de behandeling bezwaarlijk gevonden als er een faillissement moet gaan volgen.

Van de geënquêteerde aanvragers die zich dat konden herinneren had ruim 40% eerst na 3 maanden bericht ontvangen van de gemeente. Van bijna een kwart van de aanvragers was de beslissing zelfs een half jaar of langer uitgebleven. Eén op de vijf aanvragers wist niet meer hoeveel tijd er tussen indiening en beslissing was verstreken.

Bij het indienen van bezwaarschriften blijkt de behandelingsduur nog veel langer te zijn. In sommige gevallen wordt het werk door dezelfde rapporteur overgedaan, in andere gevallen begint een andere financieringsdeskundige van vooraf aan. De behandelingsduur kan bekort worden als men, zoals wel gebeurt na het

bezwaarschrift eerst de aanvrager in de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen hoort en pas dan besluit, of er een nieuwe behandeling nodig is. De financieringsdeskundigen hebben de ervaring dat de tijdsduur van behandeling van de aanvraag inmiddels belangrijk is bekort. Afhankelijk van de situatie, bijvoorbeeld als er spoed vereist is, kan een beslissing momenteel ook binnen 2 à 3 maanden worden genomen. Voorheen moest er vrij lang worden gewacht op het verkrijgen van instemming van het betreffende Ministerie; momenteel Sociale Zaken en Werkgelegenheid, voor 1982 C.R.M.

Tabel 5.1 Het aantal aanvragen ingedeeld naar de tijdsduur die verstreek tussen de indiening en de beslissing over de aanvraag

Behandelingsduur	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
3 maanden of korter	17	14	6	37
4-5 maanden	2	2	3	7
6 maanden of langer [1]	7	8	7	22
onbekend	5	7	6	18
Totaal aantal	31	31	22	84

[1] Inclusief "duurde erg lang" (4x).

De behandelingsduur van afgewezen aanvragen bleek veelal iets langer dan van toegewezen aanvragen.

5.2 Toewijzing en afwijzing

Het advies van de Plaatselijke Commissie Zelfstandigen aan het College van Burgemeester en Wethouders week belangrijk af van de voorstellen die de financieringsdeskundigen hadden gedaan.

Van de 37 aanvragen voor wie - al dan niet onder voorwaarden - leenbijstand was voorgesteld, werden er 24 door genoemd College toegewezen. Daarnaast werd leenbijstand verstrekt aan 4 andere aanvragers, voor wie geen voorstel van die inhoud was ingediend. Nadat 14 afgewezen aanvragers een bezwaarschrift tegen de beslissing van het College van Burgemeester en Wethouders hadden ingediend, werd alsnog aan 3 van hen leenbijstand toegekend.

Het leningsbedrag liep als volgt uiteen:
minder dan f 25.000,- : 8x;
f 25.000,- - f 50.000,- : 13x;
f 50.000,- of meer : 10x.

Het merendeel van de aanvragers (18) diende over de lening 5% rente te betalen. Van 8 aanvragers zou het bedrijfsinkomen toereikend zijn om de rente van 8% te betalen. Eén lening werd renteloos verstrekt en enkelen hadden een gecombineerde renteverplichting.

Naast de leenbijstand ontvingen 2 aanvragers respectievelijk f 9.000,- en f 10.000,- à fonds perdu. Aan 3 aanvragers werd tevens een bijdrage in de kosten van levensonderhoud verstrekt van ± f 1.400,- per maand gedurende respectievelijk 3, 5 en 6 maanden.

De voorwaarden

Aan de gemeentelijke hulp was in 4 gevallen de voorwaarde verbonden dat andere kapitaalverstrekkers en leveranciers uitstel van betaling dienden te verlenen. Bij 2 aanvragers was de instemming gekoppeld aan het verkrijgen van tegemoetkoming via het Gegarandeerd Bijzonder Bedrijfskrediet (G.B.K. of zwemvestregeling). Bij deze regeling van de Stichting Borgstellingsfonds voor de Landbouw en de banken kon onder bepaalde voorwaarden maximaal 100.000 gulden aan vreemd vermogen worden "bevroren" [1] Aan 10 aanvragers had de gemeente de verplichting opgelegd de geleende gelden te gebruiken voor het aflossen van schulden en voor het doen van noodzakelijke investeringen.

Om inzicht te geven in de verdere financiële ontwikkelingen van hun bedrijf dienden de betreffende aanvragers onder andere hun boekhouding regelmatig te overleggen (18x). Anderen (7x) mochten geen investeringen doen zonder gemeentelijke toestemming. Verder moest in 3 gevallen een hypotheek worden verleend.

In het merendeel van de gevallen gaven de voorwaarden geen problemen bij de aanvragers; 7 evenwel vonden de genoemde voorwaarden een ongewenste vrijheidsbeperking.

5.3 De mening over de uitvoering door de gemeente

De uitvoering van de regeling door de gemeente zou volgens geraadpleegde deskundigen tot grote verschillen in behandeling kunnen leiden. In de gemeenten met weinig land- en tuinbouwbedrijven zou men onder meer minder vertrouwd zijn met de toepassing van de regeling. De aanvragers zouden er minder kans maken om met succes een beroep te doen op de regeling. Men zou er niet voldoende in de gelegenheid zijn om in te spelen op de specifieke omstandigheden die op de agrarische bedrijven voorkomen. Soms zou men ook onvoldoende begrip hebben voor de accute noodzaak van bijstand die zich op de agrarische bedrijven kan voordoen. Als

1) Zie de financiering van de Nederlandse landbouw pag. 63.

bezwaar werd ook genoemd dat men in sommige kringen wat vreemd aankijkt tegen de bevindingen die de financieringsdeskundigen in hun rapport hebben opgenomen. De wijze van waarderen van het onroerend goed zou bijvoorbeeld niet altijd gevolgd kunnen worden. Verder werd wel genoemd dat gemeenten meer of minder incidenteel voorwaarden opleggen bij de toewijzing die door hen zelf niet te controleren zijn.

Zoals gezegd blijkt de werkwijze en de oordeelsvorming binnen de Plaatselijke Commissies mede bepaald te worden door de rol die men aan de financieringsdeskundige en de sociaal-economische voorlichters toekent.

Aan de aanvragers is gevraagd wat hun mening was over de uitvoering van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen door de gemeente. Ruim de helft van de geënquêteerde aanvragers kon er zich mee verenigen dat de gemeente hiermee is belast, 14% van de aanvragers had hierover geen mening. De anderen (35%) hebben zowel algemene als persoonlijk ervaren bezwaren. De bezwaren zijn opgenomen in tabel 5.2.

Tabel 5.2 Aantal aanvragers ingedeeld naar hun mening over de uitvoering van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen door de gemeente

Mening	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Mee eens of geen bezwaar genoemd	24	17	14	55
Met algemene bezwaren waaronder:	7	14	8	29
- persoonlijke levensfeer aangetast	4	4	1	9
- geringe deskundigheid	2	6	4	12
- vooroordelen omtrent aanvrager	1	4	3	8
Met persoonlijke bezwaren waaronder:	7	14	14	35
- te lange behandelingsduur	4	6	6	16
- onjuiste voorlichting	3	3	1	7
- te formele behandeling	-	3	4	7
- geringe deskundigheid	2	4	3	9

Vooral de afgewezen aanvragers hadden bezwaren tegen de behandeling door de gemeente en de wijze waarop dit was gebeurd. De te lange duur, de te geringe deskundigheid en de vooroordelen voerden zij als nadelen van een behandeling door de gemeente aan.

De toegewezen aanvragers waren veelal tevreden. Ongetwijfeld zal dit samenhangen met de voor hun gunstige uitkomst, maar ook met de wijze waarop de voorwaarden, waaronder de hulp werd verstrekt, wordt gecontroleerd. Meestal had men na de toewijzing geen contact met de gemeente. Soms had de aanvrager zelf zijn boekhouding naar de gemeente opgestuurd. Toen daar verder niet op gereageerd werd heeft men vervolgens de verdere inzending nagelaten en niets meer gehoord.

Volgens de financieringsdeskundigen is het opleggen van verplichtingen zoals begeleiding aan bedrijven die steun ontvangen een moeilijke zaak. Men is daarbij geheel en al aangewezen op de medewerking van de aanvrager. Het controleren van de naleving van dergelijke voorwaarden is zeker voor de gemeenten een hachelijke zaak.

Om aan een aantal bezwaren tegemoet te komen zou, volgens een geraadpleegde medewerker van de SEV, te overwegen zijn om de bijstandsverlening via de RZ op een overeenkomstige wijze uit te voeren als de verlening van borgstelling aan land- en tuinbouwbedrijven. Regionaal of provinciaal werkende commissies van deskundigen zouden slagvaardiger deze taak kunnen vervullen.

5.4 Gevolgen van de afwijzing

Gevolgen voor de bedrijfsvoortzetting

Van de afgewezen aanvragers kende driekwart hun afwijzingsreden; hun bedrijf zou onvoldoende levensvatbaar zijn. Enkelen bleken nog over kredietmogelijkheden elders te beschikken. De overigen kenden de reden van afwijzing niet, of meenden dat het ontbreken van de hinderwetvergunning en het te kort zelfstandig zijn de redenen van hun afwijzing waren.

Tabel 5.3 De reacties van de afgewezen aanvragers direct na de afwijzing van hun RZ-aanvraag

Reactie	Voortgezet	Beëindigd	Totaal
Bedrijf beëindigd	x	9	9
Onroerend goed verkocht	5	7	12
Roerend goed verkocht	2	1	3
Lening bij ouders afgesloten	3	-	3
Lening bij anderen afgesloten	-	3	3
Nevenberoep aanvaard	4	-	4
Opnieuw RZ aangevraagd	3	2	5
Herfinanciering gevraagd	2	-	2
G.B.K. [1] aangevraagd	1	-	1
Renteloos afgelost bij bank	1	-	1

1) Gegarandeerd Bijzonder Bedrijfskrediet.

Slechts enkele aanvragers konden zich met de opgegeven afwijzingsreden verenigen. Het merendeel vond de voorstelling van zaken te ongunstig doordat onvoldoende rekening was gehouden met de positieve elementen in hun bedrijf. Enkelen twijfelden aan de deskundigheid van de opstellers van het rapport.

Na de afwijzing zette het merendeel van de aanvragers het bedrijf ongewijzigd voort, anderen probeerden alsnog een wijziging te brengen in hun financiële situatie zoals blijkt uit tabel 5.4. Om op korte termijn aan hun financiële verplichtingen te voldoen nam ruim tweederde van de afgewezen aanvragers maatregelen. Men verkocht onder meer goederen, leende geld bij of ging elders werken.

Regeling met crediteuren

Met de crediteuren werd 34 maal een regeling getroffen, waarvan de helft met de leveranciers waaronder aannemers, en de andere helft met de banken.

Tabel 5.4 Aantal bedrijven van afgewezen aanvragers met regeling met crediteuren

Aard regeling		Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Geen regeling nodig		8	-	8
Geen tegemoetkoming		5	-	5
Met regeling, waarvan met:		18	10	28
leveranciers	- uitstel	8	4	12
bank	- renteverlichting	4	2	6
	- spreiding betaling	3	-	3
	- uitstel betaling	-	2	2
	- garantieverhoging G.B.K.	1	-	1
	- kwijtschelding	-	2	2
gemeente	- RZ-betaling spreiden	1	-	1
diverse	- kwijtschelding	1	-	1

Slechts van één aanvrager werd door de crediteuren na de afwijzing overgegaan tot kwijtschelding van schuld. Dit vond onder meer plaats door de vader van de aanvrager en door de leverancier van mengvoeder. Slechts op die wijze kon herfinanciering door een andere bank worden gerealiseerd, waarbij de aanvankelijk finan-

cierende bank eveneens met een geringere vordering genoegen moest nemen. Per saldo verminderde de schuld met f 150.000,-. Het merendeel van de afgewezen aanvragers verkreeg uitstel van betaling zonder dat de garanties werden verhoogd. In één geval werd via de regeling van Gegarandeerd Bijzonder Bedrijfskrediet van het Borgstellingsfonds voor de Landbouw en van de financierende bank voor f 100.000,- aan extra garanties verkregen. Het Borgstellingsfonds en de bank zouden in het uiterste geval elk voor f 50.000,- aansprakelijkheid aanvaarden.

De ontwikkeling van het bedrijf

Sinds de aanvraag was de produktie van de helft van de bedrijven niet alleen niet verder toegenomen, maar was soms zelfs sterk ingekrompen. Dit kwam vooral veel voor indien de aanvraag werd afgewezen. Zo had 23% een minstens 10% kleinere produktieomvang dan bij de aanvraag.

Gelet op het type van de bedrijven, onder andere die met vee waar de produktie-omvang voornamelijk wordt bepaald door de benutting van de reeds aanwezige voorzieningen zoals stallen, kan dit een belangrijke leegstand tot gevolg hebben. Daarbij dient te worden opgemerkt dat bij de nieuwvestiging in het buitengebied vanuit het planologisch beleid eisen worden gesteld aan de omvang van het bedrijf. Voor de betreffende aanvragers kon dit tot gevolg hebben dat tegen de bedoeling in op een grotere schaal moest worden gewerkt dan men wilde en eigenlijk kon realiseren. Voor de exploitatie ging dit met zware lasten van rente en aflossing gepaard.

Tabel 5.5 Aantal bedrijven naar ontwikkeling van de produktieomvang sinds de aanvraag

Aantal sbe in 1983 in % van aanvraagjaar	Toegewezen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Totaal
Lager dan 80%	2	4	6
80 - 90%	5	6	11
90 - 100%	5	9	14
100 - 110%	8	4	12
110 - 120%	7	3	10
120% en hoger	4	5	9
Totaal	31	31	62

Gevolgen voor het gezin

Het indienen van een aanvraag voor leenbijstand of voor andere financiële hulp bij de gemeente is voor veel aanvragers het laatste redmiddel geweest om het bedrijf te kunnen voortzetten. Bij de afwijzing ging voor een deel het laatste sprankje hoop verloren om hun zelfstandigheid te kunnen behouden. Voor het voortzetten van het bedrijf was men dan aangewezen op de welwillendheid van de crediteuren. De krapte aan middelen van bestaan in de periode voor de aanvraag trof niet alleen het bedrijf, maar veelal ook de leefwijze van vrouw en kinderen. De afwikkeling van belangrijke beslissingen en dus ook moeilijke zaken in het bedrijf werd door vrijwel alle aanvragers steeds met hun vrouw besproken. Meestal nam men daarover ook gezamenlijk de beslissingen.

Voor 27 van de 53 afgewezen aanvragers had de afwijzing gevolgen voor de gezinsomstandigheden. In de relaties tussen de gezinsleden bleken zich spanningen voor te doen. Verder hadden de aanvrager en hun vrouw of een van beiden het moeilijk om de gebeurtenissen die zich afspeelden rond de aanvraag en soms ook om de beëindiging van het bedrijf te verwerken. Niet alleen werden er, zoals is gebleken in tabel 5.3, grond en gebouwen van het bedrijf verkocht, maar ook privé-bezittingen. Soms waren dit goederen die door de vrouw werden ingebracht bij haar huwelijk. Verder werd de vrouw ook geconfronteerd met crediteuren die telefonisch of via een deurwaarder om betaling verzochten. Daarnaast ondervond men ook de directe gevolgen van eventueel loonbeslag als één van beiden buitenshuis inkomsten verwierf.

Tabel 5.6 Aantal afgewezen aanvragers naar het voorkomen van gevolgen in de persoonlijke- of gezinssfeer

Gevolgen	Afgewezen met voortgezet bedrijf	Afgewezen met beëindigd bedrijf	Totaal
Privé bezit verkocht	7	3	10
Spanningen aanvrager	1	4	5
Spanningen echtgenote	1	2	3
Spanningen aanvrager + andere gezinsleden	6	2	8
Geen gevolgen	16	11	27
Totaal	31	22	53

6. DE BEËINDIGING VAN BEDRIJVEN

In het vervolg-onderzoek waren 22 bedrijven opgenomen die in de periode sinds de afwijzing van de aanvraag waren beëindigd. Deze bedrijven vertegenwoordigden een klein deel van de totaliteit van afgewezen aanvragen.

6.1 De verkoop van het bedrijf

Bij een deel van de aanvragers gold de RZ-regeling als het laatste middel dat zij beproefd hadden vóór de beëindiging van hun bedrijf. Direct na de afwijzing begon een belangrijk deel met de beëindiging van het bedrijf. Binnen één jaar na de afwijzing waren al 15 van de 22 bedrijven beëindigd, 7 waren zelfs al binnen 6 maanden met hun bedrijf gestopt. Slechts 4 aanvragers hadden hun bedrijf langer dan 2 jaar voortgezet. Op 3 van deze bedrijven waren nog investeringen verricht. In totaal werd f 449.000,- geïnvesteerd, waarvan op 1 bedrijf voor f 350.000,-. Op de 3 andere bedrijven werd gemiddeld voor f 33.000,- aan investeringen verricht. Op f 30.000,- na was al het geïnvesteerde geld afkomstig van de bank.

Voordat de definitieve beëindiging plaatsvond waren sommige bedrijven al iets verkleind. De meeste bedrijven werden echter niet of nauwelijks verkleind vóór de beëindiging, zodat na de afwijzing meestal het bedrijf niet was opgeteerd.

Voor de uiteindelijke beëindiging gaven de aanvragers als redenen: de bank eiste beëindiging (12x) en de onhoudbare financiële situatie (7x). Verder werd de pacht opgezegd, speelde de gezondheid een rol en verkreeg men een ongunstige toedeling bij de ruilverkaveling.

Met betrekking tot de wijze van beëindiging had de helft advies gevraagd. Vooral de sociaal-economische voorlichters werden ingeschakeld. Daarnaast deed men een beroep op de bank, op de boekhouder en op de bedrijfsvoorlichter.

De verkoop van grond en gebouwen vond op de helft van de betreffende bedrijven plaats op last van de aanvrager. Op een deel van de bedrijven waren overigens geen grond en gebouwen in eigendom van de aanvrager. Op een aantal bedrijven bleven de gebouwen en ook de woning buiten de verkoop. De helft van de aanvragers moest ook de woning verkopen. Dit gebeurde deels door de aanvrager en deels op last van de bank. Ook kwamen er 2 openbare verkopingen voor, waarbij woning, gebouwen en grond werden verkocht. In één geval had de crediteur de gebouwen en de grond overgenomen. Het vee, de machines en andere bedrijfsmiddelen hadden de aanvragers veelal zelf verkocht of waren door de bank overgenomen om daarna te worden verkocht voor rekening van de bank.

Tabel 6.1 Aantal bedrijven naar wijze van verkoop van goederen bij de bedrijfsbeeindiging

Verkocht door:	bedrijfs-gebouwen	grond	vee-stapel	machines	glas op standen	overige bedrijfsmiddelen	woning
- aanvrager	7	8	8	8	2	9	5
- openbaar	2	2	-	-	-	1	2
- bank	6	4	3	3	2	5	6
- crediteuren	1	1	-	-	-	-	-
- niet verkocht	4	1	-	-	-	1	5
Totaal	20	16	11	11	4	16	18

Bij de verkoop werden 10 van de 22 aanvragers bijgestaan door onder andere een makelaar, hun vader, iemand van de bank of door de sociaal-economische voorlichtingsdienst.

6.2 De schuldsanering

Op het moment van het bezoek had tweederde van de aanvragers die het bedrijf beëindigd hadden nog schulden. Bij 6 van de 22 aanvragers waren geen schulden meer en 2 aanvragers konden geen uitsluitsel over het al of niet resteren van schulden geven.

Soms kon men zich de gang van zaken minder goed herinneren en ontbrak de systematische administratie. Bovendien waren bij de verhuizing de betreffende brieven opgeborgen en bleken ondanks veel speurwerk niet zo snel meer op te sporen. Sommige crediteuren hadden gezien de financiële toestand van de aanvrager na enkele aanmaningen niet meer aangedrongen op betaling van hun vordering. Voor de aanvragers en hun gezin heeft de schuldafwikkeling soms tot een uiterst onzekere situatie geleid.

Het opnieuw voor de geest halen van de gebeurtenissen met een onaangenaam karakter ten behoeve van het vraaggesprek heeft bij een deel van de aanvragers grote inspanning gekost. Met de hulp van hun echtgenote en soms op aandringen van de kinderen was men bereid en in staat om over de wijze van beëindiging van hun bedrijf te spreken. Vooral het resteren van nog een aanzienlijke schuld gaf hen een onbehaaglijk gevoel.

Van het aanvankelijke schuldbedrag van gemiddeld f 487.000,- per bedrijf resteerde nog 27%, 61% van het totale bedrag was afbetaald en 12% werd kwijtgescholden door de crediteuren.

Per categorie van crediteuren bleek een uiteenlopend saneringspatroon. De schuld aan de banken was voor 68% afgelost, 9% was kwijtgescholden, zodat nog circa 20% resteerde.

Van de schuld aan de Rijksoverheid, onder andere aan het Borgstellingsfonds van de Landbouw en het sectorbeleid in de tuinbouw, en aan de gemeenten resteerden veel hogere percentages; aan het Rijk nog 80% en aan de gemeente nog 65%. De positie van familieleden en van de leveranciers was het ongunstigst. Bij de verkoop werd aan leveranciers slechts 29% afgelost en aan familieleden 4%. Na de kwijtschelding hadden de familieleden nog een vordering van 54% en de leveranciers hadden 45% van het oorspronkelijke bedrag te vorderen.

Tabel 6.2 De afbetaling van de schuld per categorie

	Banken	Rijk	Leveranciers	Gemeenten	Familie	Overig	Totaal
Bedrag x 1.000 gulden	7.422	522	818	29	229	132	9.152
waarvan:							
- afgelost	68%	15%	29%	35%	4%	72%	61%
- kwijtgescholden	9%	5%	25%	-	42%	11%	12%
Resteert	22%	80%	45%	65%	54%	17%	27%

Om tot schuldsanering te komen hadden 3 aanvragers leningen afgesloten voor een totaalbedrag van f 137.000,-. Door het ontbreken van finale kwijting is een deel van de aanvragers met een aanzienlijke schuld blijven zitten.

6.3 Na de bedrijfsbeëindiging

Kort vóór de bedrijfsbeëindiging hadden 7 aanvragers een uitkering genoten. Hieronder waren er 3 die AAW ontvingen. De uitkeringsperiode bleef bij 3 aanvragers beperkt tot minder dan een half jaar. Na de beëindiging ontvingen er 14 gedurende korte of langere termijn een uitkering:

4 verkregen bijstand in de vorm van levensonderhoud
2 ontvingen WWV-uitkering
8 ontvingen RWW-uitkering

9 aanvragers ontvingen al langer dan een jaar een uitkering. Dit betrof degenen die na de beëindiging geen werkkring hadden kunnen vinden en ook op het moment van de enquête geen werk hadden. 13 van de 22 aanvragers hadden op het moment van de enquête een vaste werkkring; enkelen hadden daarnaast nog nevenactiviteiten.

Van de aanvragers zonder werk was de schuld op het moment van de enquête nog aanzienlijk groter dan van degenen met een

werkkring. De schuld van degenen met een werkkring was gemiddeld f 133.000,- en die van werkloze aanvragers was gemiddeld f 248.000,-.

Voor 15 van de 22 aanvragers ging de bedrijfsbeëindiging gepaard met een verhuizing; zij betrokken een huurwoning. Van 5 aanvragers was het inkomen sinds de bedrijfsbeëindiging gedaald, 5 hadden een beter inkomen, de overigen hadden een gelijk inkomen of hadden geen idee over hun inkomensontwikkeling. Volgens 10 aanvragers was hun inkomen in de huidige omstandigheden onvoldoende en 9 konden met moeite rondkomen.

Per saldo was de helft van de aanvragers van mening dat hun situatie door het beëindigen van het bedrijf was verbeterd. Bij hen waren de zorgen weggevallen en was hun gezondheid verbeterd. De andere helft van de aanvragers miste het werk in agrarisch beroep, vond dat de perspectieven ontbraken en vond hun situatie verslechterd. Zij hadden het idee om als zelfstandige te kunnen leven moeten opgeven. Soms zeer tegen hun zin waren zij aangewezen op uitkeringen. Hierbij dient bedacht te worden dat een deel van de aanvragers door de resterende schuld hun leven lang op het bijstandsniveau zal moeten blijven leven. Elke eventuele loonsverbetering dient aangewend te worden om de nog resterende schuld af te betalen. Hun huidige beroepsactiviteiten, die veelal in loondienst worden verricht, maken een spoedige aflossing uiterst onwaarschijnlijk. Bovendien hebben 4 van de 22 aanvragers een minder goede gezondheid hetgeen eerder gepaard ging met een AAW-uitkering.

7. DE INKOMENSONTWIKKELING

Het onderzoek is gericht op de vraag of de bijstandsverlening de levensvatbaarheid heeft verbeterd. Is er sprake van inkomensverbetering sinds de beslissing over bijstandsverlening in de jaren 1977-1981 werd genomen en waarmee hangen deze verbeteringen samen.

Van belang is voorts de vraag of de inkomensverwachting van de financieringsdeskundige is uitgekomen en of er factoren zijn die tot een eventuele afwijking hebben geleid. In dit verband dient ook aan het algemene inkomenspatroon van de overige bedrijven in de betreffende sectoren aandacht te worden gegeven.

7.1 Het huidige inkomensniveau

Bij de enquête zijn aan de boekhoudingen inkomensgegevens ontleend over de jaren 1981, 1982 en 1983. Om de zeer grote invloed van jaarlijkse inkomensfluctuaties af te vlakken, zal worden gewerkt met het gemiddelde inkomen over de 3 genoemde jaren. Zoals uit tabel 7.1 blijkt is er weinig verschil in gemiddeld inkomen tussen de categorieën toegewezen en afgewezen aanvragen, maar zijn er per jaar wel aanzienlijke verschillen.

Tabel 7.1 Aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar het gemiddelde inkomen in de jaren 1981, 1982 en 1983

Inkomen	Toegewezen	Afgewezen	Totaal
Negatief inkomen	5	7	12
0-15.000 gulden	7	6	13
15-30.000 gulden	8	10	18
30-45.000 gulden	8	2	10
45.000 gulden en hoger	3	5	8
Onbekend	-	1	1
Aantal	31	31	62
Gemiddeld ink. 1981	10.000	17.000	13.000
Gemiddeld ink. 1982	26.000	31.000	29.000
Gemiddeld ink. 1983	34.000	18.000	26.000
Gemiddeld ink. 1981-1983	24.000	22.000	23.000

Bij de inkomensbepaling is rekening gehouden met de nevenin-

komsten die de aanvragers ontvingen. Gemiddeld over de jaren 1981-1983 hadden de toegewezen aanvragers f 4.000,- per jaar aan neveninkomsten en de afgewezen aanvragers f 8.000,-. Slechts een deel van de neveninkomsten was afkomstig van werkzaamheden die buiten het bedrijf worden verricht. Van zowel toegewezen als afgewezen aanvragers waren er 8 met neveninkomsten uit arbeid. Op het totale inkomen hadden de activiteiten buiten het bedrijf een relatief geringe invloed.

De inkomensverschillen die er tussen de 3 boekjaren waren, houden verband met de ontwikkeling van de rentabiliteit in de diverse sectoren. De melkveebedrijven hadden bijvoorbeeld in 1981 en 1982 relatief goede jaren. Voor de bedrijven met varkenshouderij was dit eveneens het geval. Daarvoor en daarna was het minder gunstig.

Uit vergelijking met de gemiddelde inkomens die de LEI-bedrijven in dezelfde jaren behaalden, blijkt een belangrijk verschil. Hiertoe zijn de gemiddelde bedragen van de arbeidsopbrengst van de ondernemers met bedrijven van overeenkomstige aard en grootte als die van de aanvragers vergeleken met het bedrijfsinkomen dat de geënquêteerden volgens hun fiscale boekhouding behaalden. De vergelijking met de arbeidsopbrengst van de ondernemer is gemaakt om het inkomensbestanddeel uit het gebruik van het eigen vermogen buiten beschouwing te laten. Ook al zouden de aanvragers geen eigen vermogen hebben dan nog zouden ze in beginsel de arbeidsopbrengst kunnen behalen. Bij de vergelijking met het ondernemersinkomen zou de arbeidsopbrengst verhoogd moeten worden met de niet uitbetaalde vergoeding voor het vermogen van de ondernemer. Voor een deel zal de vergelijking toch in onvoldoende mate de verschillen in financiële situatie tot uiting kunnen laten komen. Zo zijn de berekeningen voor de melkveehouders op de LEI-bedrijven gebaseerd op pachtbasis. Dit is belangrijk voordeliger dan op eigenaarsbasis. Voor bedrijven met 20 ha cultuurgrond in eigendom kan dit alleen al een te gunstig inkomensverschil geven van ± f 10.000,-.
Bovendien drukken de leningen van de geënquêteerde bedrijven veelal het resultaat belangrijk meer dan die van de LEI-bedrijven. De aanvragers hadden veelal een eigen vermogen dat minder dan 30% van het totale vermogen omvatte. Afhankelijk van de sector blijkt het betreffende aandeel op de LEI-bedrijven gemiddeld veel hoger te liggen, in elk geval hoger dan 60%. Bij een zelfde omvang van het totale vermogen (± f 500.000,-) geeft dit een lastenverschil van minstens f 15.000,-.

Het is dan ook opmerkelijk dat 12 van de 61 aanvragen een inkomen hadden dat belangrijk hoger lag dan de volgens genoemde normen berekende gemiddelde arbeidsopbrengst in de sector. Daarentegen waren er 24 bedrijven waarin het bedrijfsinkomen minder dan een vierde was van de arbeidsopbrengst die gemiddeld op andere bedrijven werd behaald. De verhoudingen waren op bedrijven van toegewezen aanvragers iets gunstiger dan op die van de afgewezen aanvragers.

Tabel 7.2 Aantal bedrijven ingedeeld naar het gemiddeld bedrijfsinkomen in de jaren 1981-1983 en naar het aandeel dat het betreffende inkomen vormt van het genormeerde arbeidsinkomen in dezelfde jaren

Feitelijk inkomen in % van het genormeerde arbeidsinkomen	Bedrijfsinkomen (x 1.000 gld.) 1981-1983							
	Neg.	0-15	15-30	30-45	45 en hoger	Totaal	waarvan	
							Toegewezen	Afgewezen
Lager dan 25%	12	9	3	-	-	24	12	12
25- 75%	-	3	8	2	2	15	4	11
75-125%	-	1	4	3	2	10	7	3
125% en hoger	-	-	3	5	4	12	8	4
Aantal	12	13	18	10	8	61	31	30

De invloed van de vermogenspositie op het inkomen blijkt uit het relatief geringe inkomen dat de bedrijven behaalden die veel geïnvesteerd hadden vóór de aanvraag en die een gering aandeel aan eigen vermogen hadden.

Een gunstig inkomen werd echter ook verkregen op bedrijven die een negatief vermogen hadden (zie tabel 7.3).

Tabel 7.3 Aantal bedrijven ingedeeld naar gemiddeld bedrijfsinkomen in de jaren 1981-1983 en naar hun aandeel van het eigen vermogen ten tijde van de LEI-enquête

% Eigen vermogen bij enquête	Gemiddeld bedrijfsinkomen 1981-1983 (x 1.000 gld.)					
	Negatief	0-15	15-30	30-45	45 en hoger	Totaal
Negatief	4	6	1	6	1	18
0 -25%	4	5	6	-	2	17
25-50%	3	2	8	2	3	18
50% en hoger	1	-	3	2	2	8
Totaal aantal	12	13	18	10	8	61
waarvan:						
Toegewezen	5	7	8	8	3	31
Afgewezen	7	6	10	2	5	30

Hoewel de bedrijfsinkomens van de aanvragers voor een belangrijk deel beneden de zogenaamde bijstandsgrens lagen in de periode 1981-1983, blijkt toch een aanzienlijk deel tevreden met hun huidige inkomenspeil. Zo vond 40% het huidige inkomen voldoende dan wel net voldoende. De anderen vonden hun huidige inkomen ontoereikend. Het ontoereikend zijn van het inkomen lag naar hun mening veelal niet aan de grootte van het bedrijf, maar veel meer aan de schuldenlast. Slechts 16% van de geënquêteerden vond hun bedrijf overigens te klein om van te kunnen leven. Ten aanzien van de mening over het inkomen was er geen verschil tussen de toegewezen en de afgewezen aanvragers.

Bij de mening over het inkomen kunnen ook de veranderingen in het inkomen over 1984 een rol hebben gespeeld. De daling van de rentevoet en van bijvoorbeeld de voederkosten kunnen naast de prijsontwikkeling bij de produkten een belangrijke rol hebben gespeeld.

Een optimistische indruk kan onder meer worden ontleend aan de mening van de geënquêteerden over de inkomensontwikkeling. 44% van de geënquêteerden zei dat er sprake was van inkomensverbetering en 15% had een gelijkblijvend inkomen. Van 35% wisselde het inkomen erg sterk en slechts 5% vond dat het inkomen achteruitging. Bij de afgewezenen wisselde het inkomen sterker dan bij de toegewezenen.

Een aanwijzing voor inkomensproblemen kan ook liggen in het al of niet naleven van de verplichtingen die uit de leenbijstand zijn voortgevloeid. Negen van de toegewezen aanvragers betaalden niet geregeld rente en aflossing aan de gemeente. Deze geënquêteerden zeiden dat hun inkomen daartoe onvoldoende was. Van de overige 22 hadden er 6 moeite met deze betalingen. Enkele aanvragers hadden hun lening inmiddels reeds geheel terugbetaald.

Tabel 7.4 Aantal toegewezen aanvragen naar de stand van de betalingen

Stand betalingen	Bedrag leenbijstand			
	Beneden 25.000 gld	25.000 tot 50.000 gld	Boven 50.000 gld	Totaal
Afbetaald	2	-	-	2
Voldoet aan verplichtingen	5	9	6	20
Loopt achter	1	3	5	9

7.2 De afwijking ten opzichte van het geschatte inkomen

Het bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983 is vergeleken met de ramingen die de financieringsdeskundigen hadden opgesteld. Deze inkomensramingen spelen immers bij de advisering door P.C.Z. een belangrijke rol.
Op basis daarvan wordt bepaald of er leenbijstand wordt verstrekt en zo ja in welke vorm en tot welk bedrag.

Het gemiddelde bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983 was van 18 aanvragers, op een totaal van 51, hoger dan het voor hen begrote bedrijfsinkomen en 33 hadden dus een lager inkomen. Het verschil ten opzichte van de raming was bij 17 minder dan f 10.000,-, bij 26 was de afwijking zelfs meer dan f 20.000,-.

Van de afgewezen aanvragers had een belangrijk groter deel dan van de toegewezen aanvragers een hoger inkomen dan was verwacht. Daarentegen was van een groter aantal toegewezen aanvragers het inkomen overschat.

Tabel 7.5 Aantal geënquêteerde bedrijven ingedeeld naar het gemiddelde bedrijfsinkomen in de jaren 1981-1983 en naar het inkomen dat door de financieringsdeskundigen was geraamd

Geraamde inkomen [1]	Gemiddeld bedrijfsinkomen 1981-1983					
	Neg.	0-15.000 gld.	15.000-30.000 gld.	30.000 45.000 gld.	Hoger dan 45.000	Totaal
Negatief	2	-	-	-	1	3
0 -15.000 gulden	1	5	2	-	1	9
15-30.000 gulden	3	5	9	2	2	21
30-45.000 gulden	2	2	5	5	2	16
45.000 gulden en hoger	-	1	-	1	-	2
Onbekend	4	-	2	2	2	10
Totaal	12	13	18	10	8	61
Toegewezen aanvragen	5	7	8	8	3	31
Afgewezen aanvragen	7	6	10	2	5	30

1) Bron: Rapporten financieringsdeskundigen

Bij de grootte en richting van de afwijking van het bedrijfsinkomen ten opzichte van het geraamde inkomen kan de ontwikkeling van de rentabiliteit een belangrijke rol spelen. De inkomensafwijking is daarom in verband bezien met de ontwikkeling van het genormeerde inkomen van vóór de aanvraag tot het genormeerde inkomen in de periode 1981-1983.

Op grond van de algemene rentabiliteitsontwikkeling, maar mogelijk ook door bedrijfsvergroting of -verandering, zou het bedrijfsinkomen van het merendeel van de onderzochte bedrijven hoger kunnen zijn dan het in feite is. Van slechts 8 bedrijven zou het inkomen lager mogen zijn als gevolg van rentabiliteits- en andere wijzigingen.

Op een klein deel van de bedrijven hebben de gunstige ontwikkelingen inderdaad geleid tot een onverwachte verbetering van het inkomen. Op veel bedrijven echter is de verbetering van o.a. de rentabiliteit gepaard gegaan met een lager inkomen dan was verwacht door de financieringsdeskundigen. Men zou ook kunnen zeggen dat dankzij de goede algemene rentabiliteitsontwikkeling de bedrijven overeind zijn gebleven. Daarnaast kunnen ook sinds de aanvraag de bedrijfsomstandigheden zodanig zijn veranderd dat in feite de schattingen niet meer gelden.

De moeilijkheden die zich bij het schatten van het inkomen voordoen kunnen worden geïllustreerd aan de hand van de inkomensontwikkelingen op de bedrijven van toegewezen aanvragers. Uit tabel 7.3 is gebleken dat 12 van deze aanvragers een gemiddeld inkomen hadden dat minder was dan f 15.000,-. Opmerkelijk is echter dat op deze bedrijven het gemiddeld bedrijfsinkomen was gestegen van gemiddeld - f 28.000,- in 1981 tot gemiddeld ruim f 7.000,- in 1983. Tussen het hoogste inkomen, veelal werd dat in 1983 bereikt en het laagste, meestal dat van 1981, was een gemiddeld verschil van f 52.000,-. Dergelijke verschillen maken de ramingen erg moeilijk. Ook de termijn waarop de raming gerealiseerd zal worden is blijkbaar van grote invloed.

7.3 De ontwikkeling van het bedrijfsinkomen ten opzichte van de periode voor de aanvraag

De gemiddelde bedrijfsinkomens in de periode 1981-1983 zijn vergeleken met die van de 3 jaren voor de aanvraag. Het betrof in beide perioden inkomens die zijn ontleend aan de fiscale boekhoudingen.

In vergelijking met de periode voor de aanvraag was het gemiddeld bedrijfsinkomen van 40 aanvragers verbeterd en van 21 aanvragers verslechterd.

Gemiddeld over alle bedrijven was er een inkomensstijging van f 5.000,- over een periode van gemiddeld ten minste 4 jaar. Per categorie bezien deed zich alleen een inkomensstijging voor bij de afgewezen aanvragers.

Bij de toegewezen aanvragers was het gemiddeld bedrijfsinkomen maar weinig verbeterd. Wel waren er grote verschillen van bedrijf tot bedrijf. 20 bedrijven hadden een, soms zelfs belangrijk, beter inkomen verkregen. Van 11 toegewezen aanvragers was het inkomen teruggelopen.

Van de afgewezen aanvragers gingen er 20 in inkomen vooruit en van 10 liep het inkomen terug.

Sinds de aanvraag waren de opbrengsten volgens de helft van de geënquêteerden omhoog gegaan. Van een klein aantal waren de opbrengsten gedaald, de overigen hadden een gelijk gebleven opbrengstniveau.

Tabel 7.6 Aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar het gemiddeld bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983 en naar gemiddeld inkomen in de drie jaar voor de aanvraag

Gemiddeld inkomen voor de aanvraag [1]	Gemiddeld bedrijfsinkomen 1981-1983 (x 1.000 gld.)						
	Negatief	0-15	15-30	30-45	Hoger dan 45	Onbekend	Totaal
Negatief	4	3	6	2	3	-	18
0-15000 gulden	4	5	6	2	3	-	20
15-30000 gulden	2	2	5	4	-	1	14
30.000 gulden en hoger	2	3	-	2	2	-	9
Onbekend	-	-	1	-	-	-	1
Totaal	12	13	18	10	8	1	62
Toegewezen aanvragen	5	7	8	8	3	-	31
Afgewezen aanvragen	7	6	10	2	5	1	31

[1] Bron: Rapporten financieringsdeskundigen.

Volgens bijna de helft van de geënquêteerden waren ook de bedrijfskosten gestegen. Slechts weinig bedrijven hadden een lager kostenpeil.

Bij de inkomensvorming is verder van belang geweest dat 7 aanvragers meer buiten het bedrijf zijn gaan werken en 6 minder. Tussen toegewezen en afgewezen aanvragers was in dit opzicht geen verschil.

8. DE VERMOGENSONTWIKKELING

8.1 De vermogenssituatie bij de enquête

Uit de meest recente balans (veelal per 31-12-1983) bleek dat het totaal van de bezittingen gemiddeld f 520.000,- per bedrijf omvatte. Voor enkele bezittingen zoals de cultuurgrond en de gebouwen werden voor deze bepaling zo nodig herwaarderingen toegepast. In overleg met de geënquêteerden is daarbij de waarde gesteld op de actuele waarde zoals die in de omgeving voorkwam. Voor grond in eigen gebruik is de waarde in onverpachte staat aangehouden.

Tegenover het bezit stond een totale schuld van gemiddeld f 404.000,- per bedrijf. Het eigen vermogen van de aanvragers was dus gemiddeld 22% van de aanwezige bezittingen. Dit aandeel lag veel lager dan dat van de overeenkomstige land- en tuinbouwbedrijven. Op landbouwbedrijven die bij het LEI geadministreerd werden was het eigen vermogen in 1984 circa 75%. Op de opengrondtuinbouwbedrijven was het aandeel van het eigen vermogen zelfs nog hoger. Op de glastuinbouwbedrijven en op de champignonbedrijven was daarentegen het gemiddeld eigen vermogen wat lager en lag op circa 50%. [1)]

De schuldenlast van de geënquêteerde bedrijven verschilde zeer sterk; bijna een kwart van de bedrijven had een schuld van minder dan f 250.000,- en ruim een kwart had een schuld van meer dan f 500.000,-. Op de zwaarst belaste bedrijven beliepen de schulden tot boven de f 900.000,-.

Tabel 8.1 Aantal geënquêteerde aanvragers naar de omvang van de schulden op 31-12-1983

Schulden	Toegewezen aanvragers	Afgewezen aanvragers	Totaal
Lager dan 250.000 gulden	8	6	14
250-500.000 gulden	15	16	31
500.000 gulden en hoger	8	9	17
Totaal	31	31	62

De gemiddelde omvang van de schulden van toegewezen aanvragers was ongeveer gelijk aan die van de afgewezen aanvragers.

1) Bron: Landbouw-Economisch Bericht 1985

Wel was er enig verschil in spreiding; onder de toegewezen aanvragers waren er meer met weinig schuld, terwijl een klein deel belangrijk meer schuld had dan de afgewezen aanvragers.

De schuldenpositie van de aanvragers werd gekenmerkt door veel schulden met een korte looptijd. De schuld aan de leveranciers en de stand van de lopende rekening bij de bank gaven een totaal van gemiddeld f 110.000,- per bedrijf. Circa een kwart van de totale bedrijfsschuld werd gefinancierd met relatief duur krediet. Op Nederlandse landbouwbedrijven vanaf 79 sbe was gemiddeld 9% van de schuld gefinancierd met kortlopend krediet. Op de glastuinbouwbedrijven was dit 15%. Op een derde van de bedrijven vormden de rekeningen van leveranciers en de stand van de lopende rekening meer dan 30% van de totale schuld.

Bij de toegewezen aanvragers was het kortlopend krediet iets geringer (24%) dan bij de afgewezen aanvragers (30%).

Het geringe of zelfs negatieve eigen vermogen liet op 23 bedrijven geen omzetting van kort- naar langlopende kredieten toe; het eigen vermogen is er minder dan 10%.

In het algemeen hadden de toegewezen aanvragers nog een wat grotere buffer door middel van het eigen vermogen (28%) dan de afgewezen aanvragers (15%). Dit verschil hield onder meer verband met het grote aantal afgewezen aanvragers met een intensief veehouderijbedrijf. Op deze bedrijven had men in het algemeen een gering aandeel aan eigen vermogen als gevolg van het ontbreken van grond.

Tabel 8.2 Aantal bedrijven ingedeeld naar het aandeel van het eigen vermogen in de bezittingen en naar het aandeel van de schulden met korte looptijd

Aandeel kortlopende schuld	Aandeel van het eigen vermogen in % van de bezittingen						
	Negatief	0-10	10-20	20-30	30-40	40 en hoger	Totaal
Lager dan 10%	2	-	-	-	1	5	8
10-20%	6	1	2	2	3	7	21
20-30%	6	-	5	-	1	-	12
30% en hoger	6	2	2	6	3	2	21
Totaal	20	3	9	8	8	14	62
waarvan							
Toegewezen	10	1	4	3	4	9	31
Afgewezen	10	2	5	5	4	5	31

8.2 De verandering van het vermogen sinds de aanvraag

Uit de vergelijking van de balans vóór de aanvraag met de meest recente bleek dat op 40% van de bedrijven het eigen vermogen was toegenomen en op 60% was verminderd. Deze percentages golden zowel voor toe- als afgewezen aanvragers. Deze vergelijking was gebaseerd op balansen waarin de waarde van de grond en de gebouwen waren geherwaardeerd.

De toeneming van het eigen vermogen ging gepaard met een vermindering van het gemiddelde bedrag van de schulden, daarnaast was ook de waarde van de bezittingen door de daling van de prijzen van onroerend goed geringer dan bij de aanvraag. Het gemiddelde bedrag van de schuld liep met f 30.000,- terug; de waarde van de bezittingen was f 19.000,- lager.

Bij deze vermogensveranderingen is van invloed geweest dat er sinds de aanvraag op de meeste bedrijven veranderingen in de bedrijfssituatie zijn opgetreden. Zowel enkele toegewezen als enkele afgewezen aanvragers verkleinden hun bedrijfsoppervlakte. Vermindering van de veestapel kwam bij toegewezen en afgewezen aanvragers voor. De vergroting van het eigen vermogen deed zich iets sterker voor bij de afgewezen aanvragers. Bij de toegewezen aanvragers namen bezittingen en schulden gemiddeld met ongeveer hetzelfde bedrag toe.

Tabel 8.3 Aantal geënquêteerde bedrijven ingedeeld naar het geïnvesteerde bedrag in de periode sinds de aanvraag en naar het gemiddeld kredietbedrag ten behoeve van de investeringen

Investeringen	Toegewezen aanvragers	Afgewezen aanvragers	Totaal
Geen investeringen	14	14	28
tot 50.000 gulden	4	8	12
50-100.000 gulden	5	4	9
100.000 gulden en hoger	8	5	13
Totaal	31	31	62
Waaronder met middelen van:			
- banken	13	11	24
- leveranciers	2	3	5
- eigen bedrijf	8	10	18
- overige	2	1	3

Het investeringsproces heeft zich op ruim de helft van de onderzochte bedrijven voortgezet. Dit betrof in gelijke mate toegewezen en afgewezen aanvragers. Wel lag het gemiddelde investeringsbedrag bij de toegewezen aanvragers (f 134.000,-) belangrijk hoger dan dat van de afgewezen aanvragers (f 80.000,-). Dit kwam doordat de investeringen bij toegewezen aanvragers veel vaker betrekking hadden op de verwerving van grond (10x). Bij de andere investeringen, zoals in de vergroting van gebouwen, in de veestapel en de mechanisatie, waren beide categorieën van aanvragers vrijwel even sterk betrokken. Genoemde investeringen betroffen veelal de voortzetting van de eerder in gang gezette bedrijfsaanpassing.

Voor de financiering had het merendeel van de aanvragers een beroep gedaan op de bank. Een belangrijk deel van de aanvragers kon bij de investering ook eigen middelen benutten. Vooral van de toegewezen aanvragers waren er die een omvangrijk bedrag aan eigen middelen in het bedrijf hadden geïnvesteerd.

8.3 De ontwikkeling van het eigen vermogen

In de periode tussen de aanvraag en de enquête was per saldo het eigen vermogen van 23 aanvragers toegenomen, van 29 aanvragers verminderd, en van 10 aanvragers ongeveer gelijk gebleven.

Tabel 8.4 Aantal geënquêteerden naar ontwikkeling van het eigen vermogen in de periode tussen de aanvraag en de enquête en naar bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983

Gemiddeld bedrijfsinkomen 1981-1983	Verandering eigen vermogen (x 1.000 gulden)							
	Afneming eigen vermogen			Gelijk	Toeneming eigen vermogen			Totaal
	100 en hoger	100-50	50-25	-25-+25	25-50	50-100	100 en hoger	
Negatief	3	1	2	-	1	3	2	12
0-15.000	5	4	1	2	-	-	1	13
15-30.000	1	3	1	4	2	-	7	18
30-45.000	3	1	1	2	1	1	1	10
Hoger dan 45.000	1	-	2	1	1	1	2	8
Onbekend	-	-	-	1	-	-	-	1
Totaal	13	9	7	10	5	5	13	62
waarvan:								
Toegewezen	4	6	4	6	3	2	6	31
Afgewezen	9	3	3	4	2	3	7	31

Het eigen vermogen was op 13 bedrijven met meer dan f 100.000,- gegroeid. Anderzijds waren er 13 bedrijven waarvan het eigen vermogen met minstens f 100.000,- was geslonken. De prijsdaling van het onroerend goed sinds het einde van de zeventiger jaren, zal bij de ontwikkeling van het eigen vermogen een belangrijke rol hebben gespeeld.

De veranderingen van het eigen vermogen kwamen zowel voor bij de toegewezen als de afgewezen aanvragers. Ook de mate van de veranderingen was bij beide categorieën vrijwel gelijk.

De verbetering van het eigen vermogen kwam zowel voor bij de bedrijven met goede als met slechte resultaten (zie tabel 8.4). De vermindering van het eigen vermogen kwam iets meer voor op bedrijven met slechte inkomens in de periode 1981-1983.

De verhouding tussen eigen vermogen en totaal van de bezittingen was in de periode sinds de aanvraag verbeterd van gemiddeld 19% tot 22%.

Van 7 van de toegewezen aanvragen was het aandeel van het eigen vermogen vergroot, van 12 was dit aandeel ongeveer gelijk gebleven en van 11 was het aandeel van het eigen vermogen verkleind.

Bij de afgewezen aanvragers waren er ongeveer gelijke aantallen van bedrijven met een toegenomen, gelijk gebleven of verminderd aandeel van het eigen vermogen.

De verbeteringen van de vermogenssituatie deden zich zowel voor op bedrijven met een bij de aanvraag reeds redelijke vermogenssituatie als bij die met een slechte vermogenssituatie. Ook de verslechtering van de vermogenssituatie kwam voor op bedrijven met een uiteenlopend aandeel van het eigen vermogen.

Tabel 8.5 Aantal geënquêteerde aanvragers ingedeeld naar de ontwikkeling van het aandeel van het eigen vermogen sinds de aanvraag [1] en naar het aandeel van het eigen vermogen bij de aanvraag.

Aandeel van het eigen vermogen bij de aanvraag [2]	Toegewezen met % eigen vermogen			Afgewezen met % eigen vermogen			Totaal
	vergroot	gelijk	verkleind	vergroot	gelijk	verkleind	
Negatief	-	1	-	4	1	2	8
1-25%	3	5	6	3	4	7	28
25% en meer	4	6	5	3	5	2	25
Totaal	7	12	11	10	10	11	61

1) Bij het bepalen van vergroot of verkleind is er van uitgegaan dat het aandeel van het eigen vermogen tenminste 10% dient te zijn gewijzigd.

2) Bron: Rapporten financieringsdeskundigen.

Van bedrijven die in de periode 1981-1983 een negatief bedrijfsinkomen hadden ging de vermogenspositie achteruit, maar dit kwam evengoed voor bij degene die gedurende dezelfde periode meer dan f 25.000,- aan bedrijfsinkomen hadden behaald. Ook in dit opzicht waren er geen verschillen tussen de toe- en afgewezen aanvragers.

Tabel 8.6 Aantal geënquêteerde aanvragers naar ontwikkeling van het aandeel van het eigen vermogen sinds de aanvraag [1] en naar gemiddeld bedrijfsinkomen in de periode 1981-1983

Gemiddeld bedrijfsinkomen 1981-1983	Toegewezen met % eigen vermogen			Afgewezen met % eigen vermogen			Totaal
	vergroot	gelijk	verkleind	vergroot	gelijk	verkleind	
Negatief	1	3	1	1	1	3	10
0-25.000 gulden	1	7	4	5	4	4	25
25.000 gulden en hoger	5	2	6	4	5	4	26
Totaal aantal	7	12	11	10	10	11	61

1) Zie voetnoot 1) bij tabel 8.5

Tabel 8.7 Aantal geënquêteerde aanvragers naar ontwikkeling van het aandeel van hun eigen vermogen sinds de aanvraag [1] en naar grootte van het bedrag aan leenbijstand

Bedrag van de leenbijstand	Toegewezen met % eigen vermogen			Afgewezen met % eigen vermogen			Totaal
	vergroot	gelijk	verkleind	vergroot	gelijk	verkleind	
Tot 25.000 gulden	1	2	5	3	3	5	19
25-50.000 gulden	4	5	3	-	-	-	12
50.000 gulden en hoger	2	5	3	-	-	-	10
Geen leenbijstand	-	-	-	7	7	6	20
Totaal	7	12	11	10	10	11	61

1) Zie voetnoot 1) bij tabel 8.5

Uit de vermogensontwikkeling van de toegewezen aanvragers blijkt voorts dat de verlening van een groot of klein bedrag aan leenbijstand niet van invloed is geweest op de vermogensontwikkeling. Wel bleek dat de eerder afgewezen aanvragers die na 1981 alsnog werden toegewezen veelal in vermogen achteruit waren gegaan.

9. SUCCESVOLLE EN MINDER SUCCESVOLLE AANVRAGERS

Het succes van de bijstandsverlening kan onder meer worden afgemeten aan de ontwikkeling van het inkomen en van het vermogen. In het algemeen zal er geen financiële hulp verleend behoeven te worden aan bedrijven die een inkomen behalen dat hoger ligt dan de zogenaamde bijstandsnorm. Momenteel is dit ca. 30.000 gulden. Van de bedrijven die in de periode 1981-1983 een gemiddeld bedrijfsinkomen leverden van meer dan 30.000 gulden mag daarom worden gezegd dat zij succesvol zijn. Daarentegen zullen de bedrijven die in dezelfde periode een inkomen van minder dan 15.000 gulden behaalden nog steeds in behoeftige omstandigheden verkeren. Vermoedelijk zal in de eventueel nog tussenliggende jaren ook een laag inkomen zijn verkregen, zodat deze bedrijven langdurig met een laag inkomen hebben te kampen gehad. De inkomensgegevens kunnen immers al betrekking hebben op de jaren vóór 1977.

In dit hoofdstuk wordt nagegaan of er aanwijzingen zijn voor een samenhang tussen enerzijds het gemiddelde inkomen over de periode 1981-1983 of het beëindigen van het bedrijf en anderzijds de kenmerken van de ondernemer, van het bedrijf, van de financieringswijze en de hulpverlening in het kader van de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen. Vanwege de geringe omvang van de steekproef zullen uit deze benadering slechts indicaties kunnen worden verkregen.

Tabel 9.1 Aantal geënquêteerde bedrijven naar inkomensklasse, 1981-1983

	Gem. bedrijfsinkomen 1981-1983 (in gld.)		
	tot 15.000	15.000-30.000	30.000 e.m.
Toegewezen aanvragers	12	8	11
Afgewezen aanvragers	13	10	7
Totaal	25	18	18

9.1 Kenmerken van de persoon en het bedrijf

Binnen de groep geënqueteerde bedrijfshoofden viel geen duidelijk verband waar te nemen tussen het al of niet succesvol zijn en bepaalde persoonlijke kenmerken. Wel kan worden geconstateerd dat onder de bedrijfshoofden met een inkomen boven 30.000 gulden

relatief weinig jongeren waren. Van alle geënquêteerden was bijna de helft jonger dan 40 jaar, van de succesvollen wat inkomen betreft slechts een derde. Van de bedrijfshoofden die er mee stopten was ruim de helft jonger dan 40 jaar.

De succesvolle ondernemers sprongen er in doorsnede niet uit wat betreft opleiding en ervaring. Dat neemt natuurlijk niet weg dat in individuele gevallen opleiding of ervaring doorslaggevend kunnen zijn geweest om er bovenop te komen. De hoofden van beëindigde bedrijven scoorden op dit punt, ondanks hun relatief jonge leeftijd, wat lager dan de rest.

De minder succesvolle ondernemers schatten hun eigen capaciteit gemiddeld niet lager of hoger in dan hun collega's met een hoger inkomen.

Ook wat de bedrijfskenmerken betreft kunnen er binnen de groep geënquêteerden geen opvallende samenhangen tussen een aanvaardbaar inkomensniveau en bijvoorbeeld bedrijfsomvang of -type worden geconstateerd.

9.2 De financiële situatie voor en na de aanvraag

Van alle geënquêteerden bedrijfshoofden had de helft vóór de RZ-aanvraag een bedrijfsinkomen van 15.000 gulden of meer. Van de intussen succesvol gebleken bedrijfshoofden met een toegewezen aanvraag verdiende destijds driekwart al meer dan 15.000 gulden; van de succesvol gebleken afgewezen aanvragers haalde destijds niemand dat inkomen. Van de toegewezen aanvragers heeft inmiddels dan ook een wat groter deel een bedrijfsinkomen boven 30.000 gulden (gemiddeld over 1981-1983) dan van de afgewezen aanvragers. De startpositie kan wat dit betreft dus wel enige invloed hebben op de latere resultaten. Toch heeft ook een kwart van de afgewezen bedrijfshoofden inmiddels een inkomensniveau boven 30.000 gulden weten te realiseren.

Tussen het huidige inkomensniveau en de vermogenspositie vóór de aanvraag valt op grond van de enquête-gegevens geen duidelijk verband aan te tonen.

De financiële positie op het moment van de enquête kenmerkte zich voor wat de succesvolle toegewezen aanvragers betrof door relatief weinig schulden en daarin bovendien een laag aandeel van de (dure) korte kredieten. Wat de afgewezen aanvragers betrof, onderscheidden de succesvolle (met een inkomen boven 30.000 gulden) zich in dit opzicht niet van de minder succesvolle. De afgewezen aanvragers moesten hun inkomen dan ook vanuit een in doorsnee wat ongunstiger vermogenspositie realiseren. Voor toegewezen en afgewezen aanvragers gold dat degenen die tot nu toe niet succesvol waren (dat wil zeggen met hun inkomen beneden 15.000 gulden bleven steken) in het algemeen over zeer weinig eigen vermogen beschikten en aanzienlijke schulden hadden en dat hun vermogenspositie ten opzichte van de periode vóór de aanvraag vaak nog was verslechterd. De meerderheid van hen had sinds het moment van

de aanvraag geen investeringen meer verricht. Blijkbaar hing het lage inkomen samen met het ontbreken van mogelijkheden tot schuldsanering.

9.3 De wijze van hulpverlening

De succesvolle en minder succesvolle ondernemers met een toegewezen RZ-aanvraag werden door de financieringsdeskundigen in ongeveer gelijke mate voorgedragen voor de toekenning van leenbijstand. Bij de uiteindelijk afgewezen aanvragers waren het vooral degenen die zich nadien succesvol ontwikkeld hadden, die door de financieringsdeskundigen voor bijstandverlening waren voorgedragen.

Bij de minder succesvolle bedrijfshoofden had de beslissing over de aanvraag gemiddeld wat langer op zich laten wachten dan bij de bedrijfshoofden die nu een inkomen boven 30.000 gulden behalen. In de helft van de gevallen moesten ze langer dan 5 maanden wachten. De minder succesvollen hadden meestal maar één aanvraag ingediend, terwijl de helft van de toegewezenen met een wat beter inkomen meerdere aanvragen had ingediend.

Op tweederde van de bedrijven met een inkomen beneden 15.000 gulden lag het bedrag van de verleende bijstand boven de 50.000 gulden. Van de meer succesvolle bedrijven kwam maar een zesde boven dit niveau uit.

BIJLAGE

Bijlage 1 De steekproef en de non-response

	Totaal	Toege-wezen	Afge-wezen	waarvan voort-gezet	waarvan beëin-digd
Aantal waarnemingen	1.719	921	798	x	x
voldeden aan de criteria	526	286	240	185	55
onbereikbaar	12	-	12	-	12
verzocht om medewerking	160	60	100	60	40
geen medewerking gegeven	21	3	18	3	15
wel medewerking [1]	139	57	82	57	25
aangeschreven	102	40	62	37	25
weigerden, niet van toepassing, etc.	18	9	9	6	3
Verwerkt	84	31	53	31	22
Resultaat van					
1e aanvraag					
toegewezen direct		25	x	x	x
toegewezen na bezwaarschrift		3	x	x	x
afgewezen		x	44	24	20
2e aanvraag					
toegewezen		3	8	6	2
afgewezen		x	1	1	-

1) Dat wil zeggen geen negatieve reactie op brief Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid